

CAERT-THRESOOR

Tijdschrift voor de geschiedenis van de kartografie in Nederland

17de jaargang, 1998 nr. 2

Antiquariaat

Het Bisschopshof

**Oude boeken
Prenten
en Kaarten**

J.W. Kervezee

Lichte Gaard 1
3511 KT Utrecht
Tel. 030-2314093

Nederlandse stads- en dorpsgezichten.
Kaarten en plattegronden.
Plaatsbeschrijvingen en atlassen.
Geïllustreerde boeken.

MERCATOR

**Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030-2321342**

Catalogus op aanvraag.

CAERT-THRESOOR

Inhoud 17de jaargang 1998, nr. 2

Henk van der Heijden Nogmaals: de Fossa Eugeniana	25
Johannes A. Mol en Paul Noomen De Prekadastrale atlas fan Fryslân	33
Varia Cartographica	43
Besprekingen	47
Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven	50

Redactie

Dr. Henk Deys, drs. Marco van Egmond,
drs. Marc Hamelers, dr. Peter van der Krogt,
dr. Wim Ligtendag, drs. Wanita Resida, drs. Lida Ruitinga,
Han Voogt, drs. Jan Werner

Internet

Caert-Thresoor pagina:
<http://kartoserver.frw.ruu.nl/html/staff/krogt/ct.htm>

Redactiesecretariaat

Kopij, recensie-exemplaren enz. zenden aan:
Caert-Thresoor, dhr. J.W.F. Voogt, Universiteit Utrecht,
FRW-Vakgr. Kartografie, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht.

Aanwijzingen voor auteurs

Op aanvraag verkrijgbaar bij het secretariaat.

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang) f 32,50 per jaar
(vier nummers), buitenland f 55,-. Losse nummers f 12,50.
Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestel-
lingen van losse nummers aan: Caert-Thresoor, Postbus 68,
2400 AB Alphen aan den Rijn, telefoon 0172-444667,
Postgironummer 5253901.

Copyright

Het overnemen of vernenigvuldigen van artikelen is slechts
geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

Hele pagina per nummer f 110,-
Halve pagina per nummer f 80,-
1/4 pagina per nummer f 55,-
Bij plaatsing in één jaargang (4 nummers): wisselende
tekst 10% korting.
ISSN 0167-4994

Afbeelding omslag

Abraham Ortelius (1527-1598)
Dit portret van Ortelius op ongeveer 50-jarige leeftijd werd door Filips Galle
gegraveerd, naar het voorbeeld van het olieverfschilderij door Pieter-Paul
Rubens. Het werd voor het eerst afgedrukt in het *Theatrum Orbis Terrarum*
uit 1579, de eerste door Christoffel Plantijn gedrukte editie (Foto: Universiteits-
bibliotheek Amsterdam).

Nogmaals: de Fossa Eugeniana

Er is over de Fossa Eugeniana - het fameuze kanaal waarmee de Spanjaarden na het Twaalfjarig Bestand de rebelse 'Hollanders' op de knieën hoopten te krijgen - veel geschreven. Onlangs verscheen in Kevelaer een uitvoerige publicatie over de 'Fossa' in al haar aspecten. Kort geleden werden echter twee onbekende kaarten over de 'Fossa' gevonden, die meer licht op de geschiedenis van deze onderneming werpen. Deze vondsten zijn aanleiding om er nogmaals aandacht aan te besteden.

*'Het is tot elke prijs noodzakelijk
die duivelse macht te vernietigen,
die zo hardnekkig streeft naar de ondergang
van dit Koninkrijk'*

Olivares over de opstandige Nederlanden
op 18 oktober 1629

Het historisch verloop

De grimmigheid waarmee de Spanjaarden na de afloop van het Twaalfjarig Bestand in 1621 de oorlog tegen de rebelse Nederlanden wilden hervatten was groot, zoals blijkt uit de woorden van de machtige eerste minister tijdens het koningschap van de agressieve Filips IV, die na het aflopen van het bestand koning van Spanje geworden was. Hun inventiviteit was het niet minder. Maar de zwakke punten waren vooral na het vertrek van Spinola het gebrek aan goede leiding en nog meer het gebrek aan middelen, zoals uit het volgende zal blijken.

Een van de grootste ergernissen van de Spaanse machthebbers was de slechte communicatie binnen het 'overheerde' gebied der zuidelijke Nederlanden. Met jaloerse blikken sloegen zij gade hoe gemakkelijk en snel Maurits in het noorden zijn troepen via de vele binnenwateren kon verplaatsen. Naast de afsluiting van de Schelde, die de zeehandel zonder de medewerking van de rebellen praktisch onmogelijk maakte, liep vrijwel alle invoer uit het achterland van 'yser, koper, hout en wat den Duitschen boodem meer geeft' om met Hugo de Groot te spreken¹, via de opstandige gebieden en de 'Hollanders' verdienden er flink geld aan.

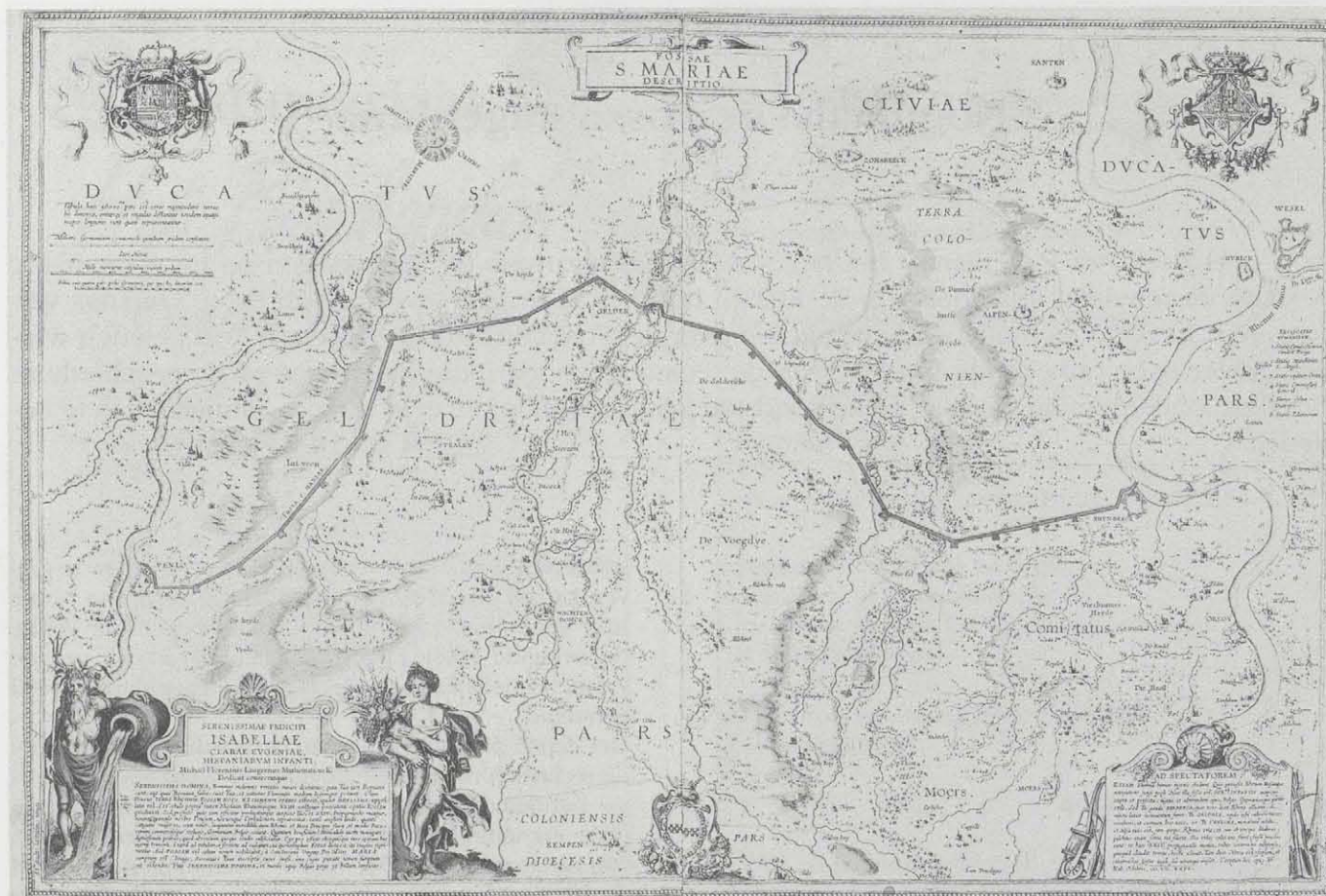
Ambrosius Spinola, opperbevelhebber van de Spaanse troepen van 1606 tot 1628, was niet alleen een bekwaam veldheer, maar ook een slimme strateeg en hij had - waarschijnlijk op instigatie van de hierna te noemen Bredimus - het plan opgevat door middel van een systeem van kanalen een verbinding te scheppen tussen de Rijn en de Schelde via de Maas en de Demer. Een es-

sentieel deel van deze verbinding was een nieuw te graven kanaal tussen de Rijn en de Maas, hetzij van Neuss naar Venlo, hetzij van Rheinberg (Rijnberk) naar Venlo: de bekende Fossa Eugeniana die op verzoek van de vrome Isabella Eugenia de 'Fossa Sanctae Mariae' werd genoemd.

Het eerste plan was langer maar goedkoper, het tweede technisch meer veelbelovend. Er werd een commissie benoemd om de mogelijkheden te bekijken. Van deze commissie maakte de 24-jarige Michael Florent van Langren (1598-1675; 'mozo' = een jongen noemden de Spanjaarden hem) deel uit en in 1626 maakte deze commissie een reis naar het desbetreffende gebied. Kort nadien werd een rapport aan Isabella uitgebracht, bij wie na de dood van Albrecht in 1621 de beslissing lag. In dit door de commissie uitgebrachte rapport kwam de aap uit de mouw. Het ging nu niet meer alleen om een commerciële verbinding, het was ook een geraffineerd, bijna duivels plan om de opstandige Nederlanden op de knieën te krijgen. Voordien golden naast het commerciële doel de overwegingen dat het kanaal ook een einde zou maken aan de veelvuldige cavalerie-aanvallen van de Hollanders, door wie de steden en dorpen in Opper-Gelder en in het Duitse grensgebied gebrandschat werden en dat het nuttig was de soldaten in de voor de oorlog niet bruikbare maanden aan het werk te zetten om munitie te voorkomen. Maar nu bleek de ware bedoeling - en ik citeer hier letterlijk uit het desbetreffende document² - 'por donde Holanda quedaria desislada, de una parte y ahogada per otra' (waardoor een deel van Holland zijn water kwijt zou raken en een ander deel zou onderlopen). De Spanjaarden hadden er bovendien genoeg van bij hun aanvallen steeds gehinderd te worden door de talloze rivieren en riviertjes in de opstandige gebieden en de gedachte dat zij door het afsluiten van de Rijn of het verlagen van zijn peil de doorwaadbaarheid van alle wateren in de opstandige gebieden konden bevorderen, trok hen zeer aan. Anderzijds zouden door een sterke verhoging van de Maas een aantal meer zuidelijke steden in moeilijkheden komen en gemakkelijker te veroveren zijn. Dat was de opzet en in september 1626 ging na een bezoek van Isabella de eerste spa de grond in. Er werden 8.000 arbeiders aan het werk gezet en zij verdienden twaalf stuivers per dag.

Er waren vier oorzaken waardoor de 'Fossa' nooit werd

Mr. dr. H.A.M. van der Heijden, Leids jurist, gewezen boekuitgever, amateur-beoefenaar van de historische kartografie, speciaal van de vroege Nederlanden en liefhebber van de beeldende kunst. Promoveerde in 1996 te Leuven op een proefschrift over de kaarten van de XVII Provinciën.

1. De 'Fossa Eugenia' door M. F. van Langren, ca. 1627 (foto: Museum Kurhaus Kleve).

voltooid en in gebruik genomen. In de eerste plaats voldeden de Hollanders heel goed vanwaar de wind woei en zij hielden niet op de werkzaamheden door cavalerie-aanvallen te storen. Zowel Blaeu, Janssonius als Colom vertellen dat met smaak in hun teksten bij de kaart. In de tweede plaats werd de Spaanse overheid ook bij dit project door haar eeuwige geldgebrek zwaar gefrustreerd. Ten derde verdween in 1628 Spinola, de drijvende kracht achter dit alles, van het toneel. En ten vierde maakte de verovering van 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik en de bezetting van Wesel door Hollandse troepen, beide in 1629, het werk nog moeilijker. Sterker nog, de veroveringen in 1632 van Venlo en van Rheinberg, begin- en eindpunt van de geplande vaart, bezegelden het lot van het plan definitief.

De kaart van de 'Fossa' door Michael Florent van Langren

In circa 1627 tekende Michael Florent van Langren – daarmee bewijzend dat zijn rol in de commissie niet onbelangrijk was – een kaart van het gebied van de 'Fossa Sanctae Mariae' die door Fockema Andreae en Van 't Hoff zeer geprezen wordt om zowel haar fraaie uitvoering als haar vernieuwende, om niet te zeggen revolutionaire decimale schaal aanduiding (zie afbeelding 1).³ Het is een grote kaart, waarvan Wieders een exemplaar aantroef in deel III (Flandre) van de 19-delige *Atlas Royal* die door August de Sterke van Saksen omstreeks 1710 in Amsterdam werd besteld en die zich in de

Sächsische Landesbibliothek in Dresden bevindt. Een tweede exemplaar bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel.⁴ Tot nu toe werd aangenomen dat deze beide de twee enig bekende exemplaren waren. De tentoonstelling en de publicatie in Kevelaer bracht de verrassende ontdekking met zich dat er nog een derde exemplaar van deze belangrijke kaart bestaat. Koeman⁵ meent dat zij in de *Atlas des grossen Kurfürsten* in Berlijn werd opgenomen, doch dit blijkt niet juist.

De kaart is getiteld *Fossa Sanctae Mariae descriptio*, met opdracht van Michael Florentius Langrenus aan Isabella Clara Eugenia; 'coeptum hoc opus 1626'; schaal circa 1:56.000: 'Tabula haec 56000ma pars est verae magnitudinis terrae [...]'; 'Miliare Germanicum cuius modi quindecim gradus conficiunt 4' (= 10,4 centimeter) en twee andere schaalstokken; 2 bladen, samen 56 x 81,5 centimeter; het noordwesten boven; linksboven de windroos in de vorm van een stralende zon met vier kompaslijnen; in de cartouche linksonder met riviërgod en hoorn des overvloeds een uitvoerige opdracht:⁶ 'Verheven vorstin, we zullen het maar niet meer hebben over de grote prestaties van de Romeinen, want wat u nu gedaan hebt is ook Romeins of wat de Romeinen deden, hebt u ook gedaan. De elementen der natuur worden aan de wil van de mens onderworpen. Eens liet Drusus aan de overzijde van de Rijn een reusachtig kanaal graven dat de Fossa Drusiana wordt genoemd [een Rijn-IJssel-verbinding ten oosten van Arnhem, 12 v. Chr., vdH]. En later legde Corbulo tussen de Rijn en de

2. Fragment van de 'Fossa Sanctae Mariae [...] door W. Blaeu, 1635 (foto: auteur).

Maas een kanaal aan van drieëntwintig duizend passen lang [een Rijn-Maas-verbinding, 47 n. Chr., vdH]. Doch waarlijk, wat nu onder uw leiding wordt verwezenlijkt en met vierentwintig schansen wordt versterkt, betekent een nieuwe Drusus en een nieuwe Corbulo in onze tijd. U bent wel een vrouw, maar in roem en afkomst steekt u boven hen uit. In een ongelooflijk waagstuk worden de grote rivieren Rijn en Maas met elkaar verbonden. De eilanden van Holland en hun handel worden afgesneden en Duitsland wordt met de Nederlanden aaneengesloten. Welk een voordeel! Ik zou het echt een wonder willen noemen. Het is de moeite waard het ook te laten zien aan hen die er niet bij kunnen zijn. Uit hoofde van mijn beroep en uit toewijding breng ik dit vernuftige werk hier over van het terrein naar de tekenafbeelding, van het graafwerk naar de gravure. In deze afbeelding wordt precies weergegeven hoe de gracht wordt aangelegd. Deze gravure zal niet alleen de gracht maar ook de naam beroemd maken die aan de heilige Maagd Maria, de moeder Gods, is ontleend. Uit deze afbeelding die aan uw inzicht haar titel dankt, zal ook blijken in wier opdracht en uit wier vroomheid de naam gekozen is. Vaar wel, edele vorstin, en ga door de Nederlanden met water te beschermen zodat u aan de oorlog een einde kunt maken'.

In de cartouche rechtsonder een toelichting:⁷ 'Aan hem die deze kaart bekijkt. Ook rivieren onderwerpen zich aan het menselijk vernuft. Wie had gedacht dat de Rijn en de Maas door scheepvaart aan elkaar verbonden konden worden. Dit kanaal hier, op last van de doorluchtige Infante begonnen en aangelegd, doet het. Het is een reusachtige en bewonderenswaardige onderneming, die zowel voor de Nederlanden als voor Duitsland haar nut afwerpt. Maar gij, Rheinberg, verheug u, ge wordt wel door de gehele Rijn bespoeld, maar zult van een kleiner water nog meer voordeel hebben. Gij, Gelder, zult tot uw verbazing de goederen over water zien komen en schepen zien in plaats van karren. En gij, Venlo, befaamd door de handel, gij zult niet alleen aan de Maas maar ook aan de Rijn liggen; door van beide te profiteren zullen uw bronnen rijkelijker vloeien. De drie steden worden door dit kanaal met elkaar verenigd. Versterkt met vierentwintig schansen

en op peil gehouden met drie sluizen sluit het kanaal een bepaald gebied af en maakt dat voor de vijand ontoegankelijk. De Niers is zo rijk, zij vult het kanaal en de sluizen naar twee kanten met haar water. Met dit werk is begonnen op 11 oktober 1626'.

Aan beide zijden van de rechter cartouche worden de gereedschappen afgebeeld, waarmee de aanleg van de 'Fossa' werd uitgevoerd: een houten kruiwagen, verschillende soorten spaden en hakwerktuigen. Linksboven staat het wapen van Filips IV van Spanje; rechtsboven dat van Isabella.

Kopieën van de Van Langren-kaart

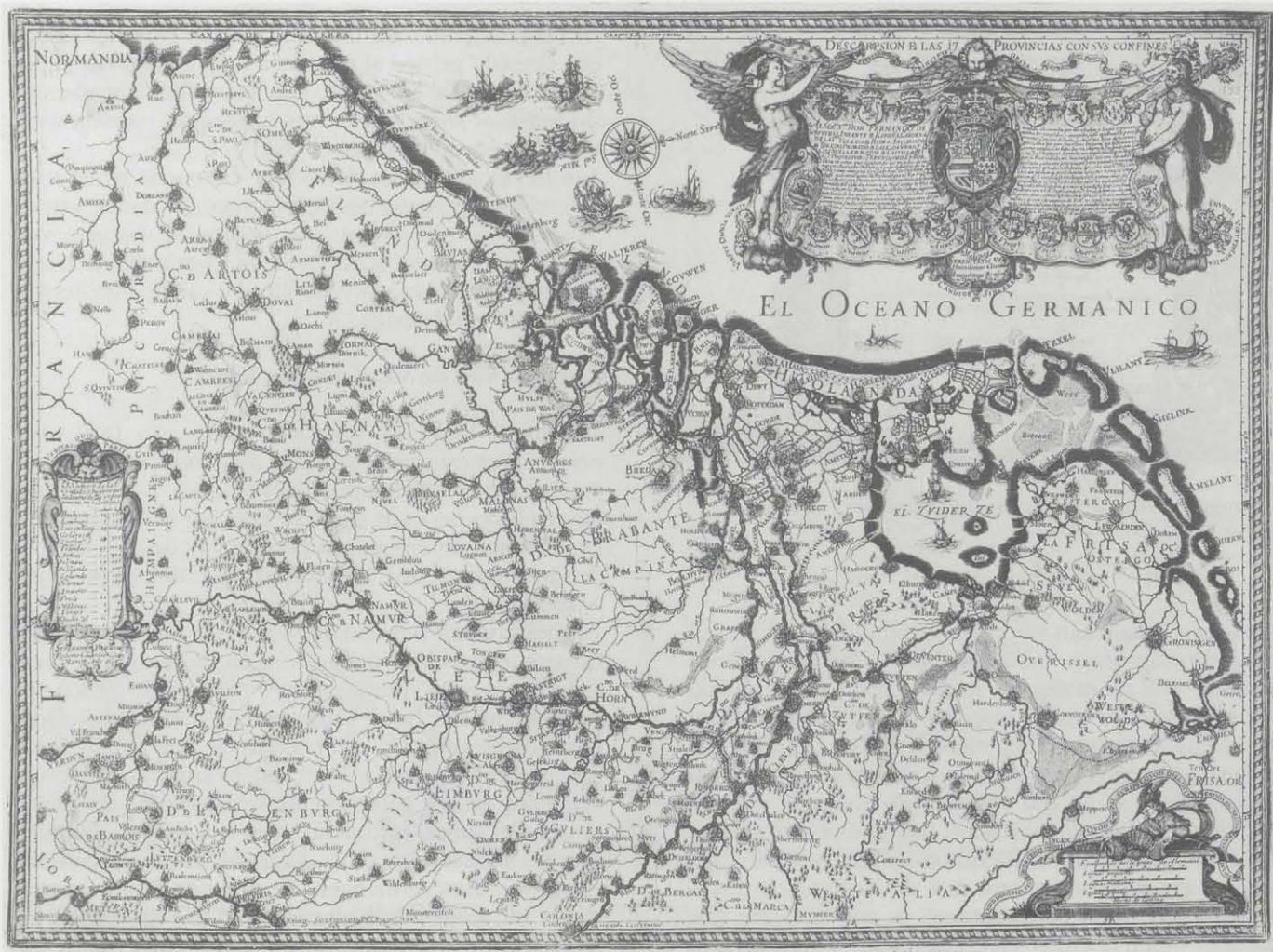
Kort na de kaart van Van Langren uit circa 1627 werd een fraai overzichtskaartje van de 'Fossa' in koper gegraveerd door Abraham Hogenberg en F. Bruin⁸, dat duidelijk op de kaart van Van Langren is geïnspireerd. De 24 schansen en het kampement van de bevelhebber der Spaanse troepen, Hendrik van den Berg, vallen hier bijzonder op.

Zonder auteursvermelding werd de kaart van Van Langren door Blaeu gekopieerd en hij maakte er meer staten van. De eerste staat⁹ werd door Fockema Andreae in zijn boek opgenomen¹⁰ en door Schilder kort beschreven.¹¹ In een latere staat, wat het geografische gedeelte betreft vrijwel ongewijzigd doch wat de versiering betreft aanmerkelijk veranderd¹², staat links onder de grote cartouche met de ietwat ironische spreuk: 'Hoe kom je erbij, graver, de stroomgoden met elkaar te willen vermengen. Ze strekken de armen naar elkaar uit, maar raken elkaar nooit' (zie afbeelding 2). Deze werd in 1635 door Blaeu in zijn *Atlas Novus* opgenomen en aan de achterzijde van tekst voorzien. Ook Henricus Hondius maakte een kopie van Van Langrens kaart, eveneens zonder vermelding van Van Langrens naam.¹³ Deze kaart werd door Janssonius in 1647 herdrukt met verandering van adres.¹⁴ Ook Jacob Aertsz. Colom nam in de *Vyerighe Colom* van 1635 een kaartje van de 'Fossa' op dat later door Daniel de la Feuille in 1702 werd overgenomen.¹⁵

De tentoonstelling *Fossa Eugeniana: Weltgeschichte in der Region in Kevelaer*

In het kader van een grensoverschrijdende Europese samenwerking, in casu van de 'Euregio - Rhein-Maas-Nord', werd van 14 september tot 30 november 1997 onder bovenstaande titel in het Nieder rheinisches Museum für Volkskunde und Kulturgeschichte in Kevelaer een 'Sonderausstellung' gehouden van een aantal belangwekkende kaarten, zowel in handschrift als gedrukt, over de geschiedenis en de bouw van het kanaal. Een uit Duitsers en Nederlanders gevormde werkgroep stelde bij die gelegenheid een publicatie samen onder dezelfde titel als de tentoonstelling.¹⁶ In deze publicatie wordt in een reeks opstellen van verschillende auteurs niet alleen de Fossa Eugeniana in al haar aspecten besproken, er werd ook een uitvoerige bibliografie van meer dan 130 publicaties over de 'Fossa' aan toegevoegd.¹⁷

De artikelen waaruit deze publicatie is samengesteld, hebben betrekking op de Fossa Eugeniana in haar historische, economische en technische aspecten (lonen,

3. 'Description de la 17 Provincias [...]', Augustinus Bredim, Madrid, 1633 (foto: U.B. Hamburg).

munten, wapens, schepen en werktuigen); op het archeologische onderzoek naar de huidige overblijfselen van het kanaal en toeristische aanwijzingen over bezoek van de huidige overblijfselen. Zij bevatten ook een overzicht van de andere kanaalplannen in de regio in de loop van de geschiedenis. Het feit dat een derde exemplaar van de kaart van Van Langren in het boek werd opgenomen en in de eigentijdse kleuren afgebeeld, maakt de publicatie tot een waardevolle aanvulling en samenvatting van de tot nu toe bekende gegevens over deze revolutionaire opzet in de Tachtigjarige Oorlog.

Twee onbekende kaarten over de Fossa Eugeniana

Er zijn twee vrij onbekende kaarten in verband met de 'Fossa' van belang. De eerste werd door Peter Meurer uitvoerig beschreven¹⁸, maar omdat zijn verhaal hier tamelijk onbekend en ook in Kevelaer over het hoofd gezien is en er op grond van de pas in het Weense staatsarchief aangetroffen tweede kaart iets aan kan worden toegevoegd, volgt hier een samenvatting. De eerste is een folio-kaart van de Nederlanden (zie afbeelding 3)¹⁹, uitgegeven door Augustinus Bredim uit Trier, gegraveerd door Robert Cordier (welke?), ver-

schenen in 1633 in Madrid en opgedragen aan de kardinaal-Infant Ferdinand van Oostenrijk, die na de dood van Isabella in 1633 als gouverneur van de Nederlanden was aangewezen en na deelname aan de slag bij Nördlingen, waarbij de Zweden verslagen werden, in 1635 zegevierend zijn intocht in de Nederlanden hield. Zijn krachtig optreden dreigde voor de opstandige Nederlanden gevaarlijke gevolgen te hebben, maar door het feit dat hij weinig steun kreeg en de rebelse Provinciën na 1635 met Frankrijk samenwerkten, verzandde zijn actie. Hij stierf jong in 1641 en zijn gouverneurschap betekende een laatste opflakking van de Spaanse macht in de Nederlanden. De vrede van Münster was onvermijdelijk geworden.

Op deze mooi gegraveerde kaart vallen twee dingen op: in de eerste plaats de grote cartouche rechts boven met de uitvoerige tekst. In de tweede plaats de dikke verbindingslijn tussen Rheinberg en Venlo met de uiterst klein gegraveerde tekst 'hanc ego repperi fossam, tulit alter honor' (ik heb die fossa bedacht en een ander ging met de eer strijken).

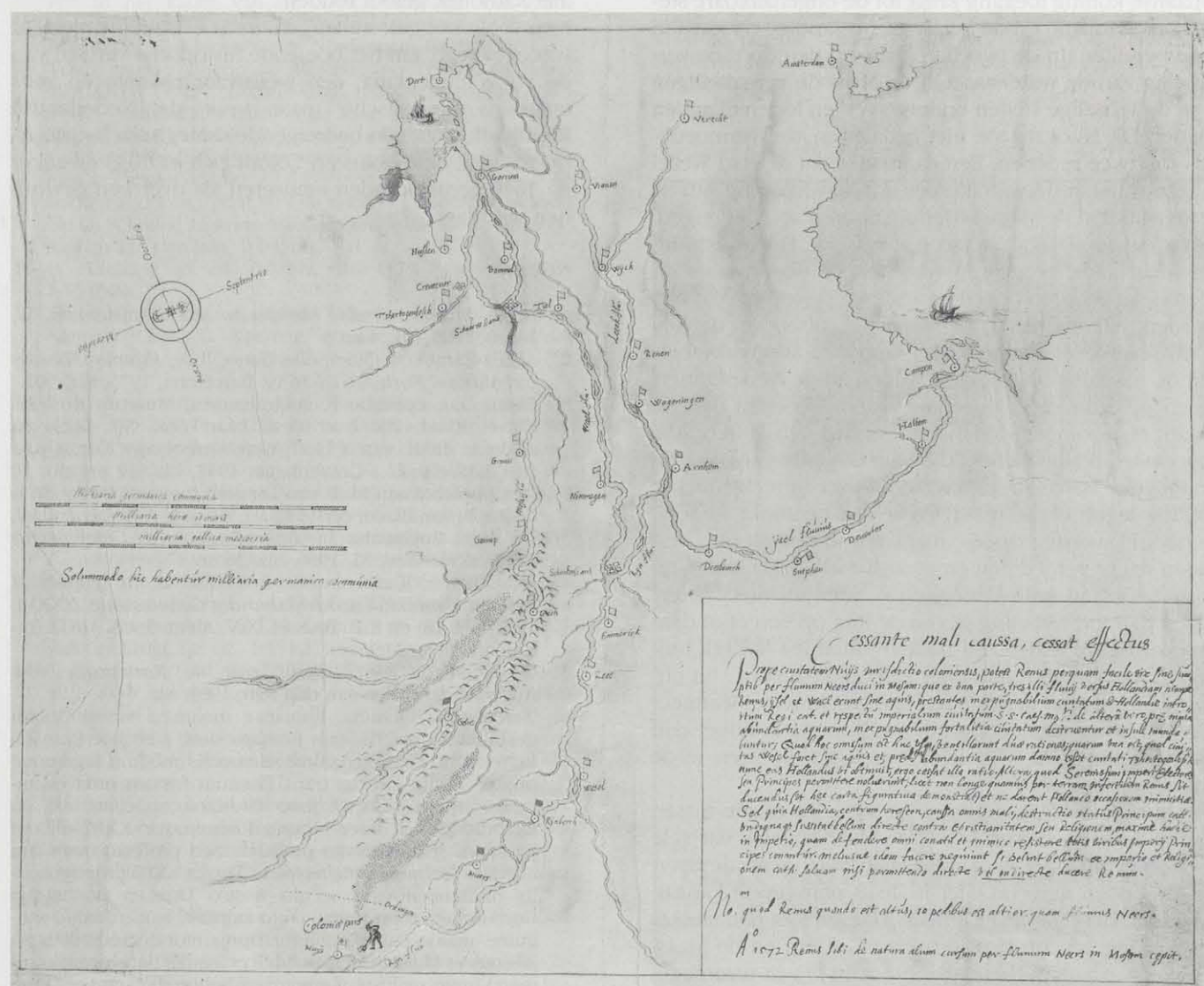
Augustinus Bredim (in de Spaanse teksten 'Bredimus') vertelt in zijn opdracht zelf het verhaal van zijn leven. Hij was ongetwijfeld een opvallende persoonlijkheid en uit de documenten die in het Staatsarchief van Simancas

bewaard gebleven zijn, blijkt dat hij acht maal aan het Spaanse Hof voorstellen heeft gedaan op het gebied van handel, communicatie en strategie.²⁰ Hij geeft blijk van een grondige haat tegen de rebelse ketters in Holland en hij toont zich gefrustreerd en ten achter gesteld. Gezien de door hem aangegeven begindatum ('16 jaar geleden') en de datum van de kaart 1633, moet dit alles tussen 1617 en 1633 hebben plaatsgevonden.

De tekst van de opdracht luidt enigszins verkort en vrij vertaald als volgt: 'Het zal 16 jaar geleden zijn dat ik in het voetspoor mijner vaderen –vooraanstaande bestuurders van de aloude stad Trier –naar Spanje ben gekomen met het doel Zijne Majesteit te dienen. Op eigen kosten trad ik in het leger en vervulde onder andere een leidende functie bij de buitenlandse hulptroepen. Tien jaar lang was ik in verschillende functies werkzaam voor het Hof zonder daarvoor ooit loon of een vergoeding te krijgen. Op grond van mijn studie en mijn grote ervaring heb ik verscheidene maatregelen tegen de opstandelingen voorgesteld die de goedkeuring van de Opperste Staatsraad vonden. Zijne Majesteit had mij enkele vergoedingen toegezegd die echter als gevolg van ongelukkige omstandigheden nooit werden uitgekeerd.

Ik heb ook een bepaalde onderneming voorgesteld die door de markies Spinola belangrijk werd geacht [cursivering door mij, vdH], waarvoor Zijne Majesteit mij bij Koninklijk Besluit een levenslange jaarlijkse uitkering van 250.000 ducaten heeft toegekend. Ik weet niet welke omstandigheden of welke haat en nijd de uitvoering van dit plan verhinderd hebben en waarom men min of meer onfortuinlijke en meer riskante plannen wel heeft uitgevoerd, maar ik ben er toch mee doorgegaan andere middelen te bedenken, zoals deze kaart waarmee ik mij bij Uwe Hoogheid aanbeveel'.

De enigszins larmoyante strekking van deze tekst wordt nog versterkt door vleiende opmerkingen ten aanzien van Ferdinand: 'U zult de Nederlanden een gouden tijd teruggeven' en 'U zult die giftige slang kunnen overwinnen' en door her en der opgenomen moraliserende spreken als: 'de deugd overwint alles', 'afgunst is de vijand van de deugd', 'In deugd samenwerken is altijd sterker', 'wat ik gezegd heb, heb ik gezegd' enzovoort. Net iets te veel om niet te vermoeden dat we met een querulant van doen hebben. Maar uit de combinatie van de tekst en van de tekening van het kanaal blijkt duidelijk dat Bredim de pretentie had de idee van de ver-

4. Handschriftkaartje met het gebied van het hertogdom Gelder, inclusief Opper-Gelder (foto: Staatsarchief Wenen).

binding tussen Rijn en Maas te hebben geopperd, maar dat men zijn plan terzijde gelegd had en een ander project had aangepakt.

En hiermede komt de tweede kaart aan de orde. Dr. L. Gorter-van Royen heeft in verband met haar dissertatie over Maria van Hongarije²¹ tijdens haar onderzoek in het Weense staatsarchief een niet-gecatalogiseerd handschriftkaartje aangetroffen (zie afbeelding 4) van het gebied tussen Rijn, Maas en IJssel tot Dordrecht toe, min of meer het gebied van het Hertogdom Gelder, inclusief Opper-Gelder. In de buurt van Neuss (Nuys) staat een mannetje met een schop te spitten en van Ordingen loopt een stippellijn van de Rijn in de richting van de Maas. Alle steden in dit gebied die binnen het bereik van Rijn, Maas en IJssel zijn gelegen, worden met een gekleurde vlaggetje aangegeven. Op de kaart staat in een kader een handgeschreven Latijnse tekst die als volgt luidt: 'Als de oorzaak van het kwaad wordt weggenomen, houdt het vanzelf op. In de buurt van de stad Neuss die tot Keulen behoort, kan de Rijn heel gemakkelijk en bijna zonder kosten via de rivier de Neers [= Niers, vdH] naar de Maas worden afgeleid. Op die manier kan men twee dingen bereiken: in de eerste plaats verliezen de drie rivieren die naar Holland stromen, namelijk de Rijn, de Waal en de IJssel hun water, zodat de Spaanse koning toegang krijgt tot de ongenaakbare steden van Holland en de keizer de opstandige rijkssteden kan bereiken. In de tweede plaats worden door de verhoging van de waterstand in de Maas de versterkingen van de vijandige steden ondergraven en lopen eilanden onder. Dit is tot nu toe niet gedaan en wel vermoedelijk om twee redenen. Een daarvan is dat de stad Wezel al zijn water zou kwijtraken en dat de verhoging van de waterstand in de Maas 's-Hertogenbosch zou bedreigen. Maar dat motief valt nu weg, omdat de Hollanders inmiddels beide steden veroverd hebben. Een tweede reden is dat de keurvorsten en andere rijksvorsten dat niet wilden, althans niet voor lange tijd, ofschoon de Rijn toch maar over onvruchtbaar land zou stromen (zoals uit de tekening blijkt). Ook wilden zij de Nederlanders geen gelegenheid bieden tot vijandelijkheden over te gaan. Maar omdat Holland, die haard van ketterij, die oorzaak van alle ellende, die naar de ondergang van de katholieke staten streeft en overal tot een rechtstreekse oorlog tegen christendom en religie opstoot - vooral nu de rijksvorsten op alle manieren in het rijk hun best doen dat te verdedigen en zij zich met alle krachten tegen de vijand willen weren - kunnen zij niets beters doen dan toestemming geven de Rijn op een of andere manier om te leiden. Zij houden daarmee het rijk buiten de oorlog en redden het katholieke geloof. En onder de tekst staat in een notabene geschreven: 'Wanneer de Rijn hoog staat, is zijn niveau drie meter hoger dan de Neers. In 1572 is de Rijn vanzelf via de Neers in de Maas gestroomd'.

De boeiende vraag luidt nu: welke is de relatie tussen de beide kaarten? Het is niet zo waarschijnlijk dat vele personen zich met dit waterstaatsprobleem tot de overheid hebben gewend. Het in 1618 ontworpen kanaalplan van de ingenieur Gerhard Haesenvoet had slechts betrekking op een kanaal tussen Geldern en de Maas. De kaart waarvan de tekst hierboven wordt weergegeven, moet kort na 1629 getekend zijn, want beide steden 's-Hertogenbosch en Wezel werden in 1629 door de

Nederlanders bezet en de tekst spreekt van 'nu'. De eerstgenoemde kaart van Bredim is getekend in 1633 en het was diens ultieme redmiddel om aan zijn trekken te komen. Immers in 1632 vielen beide uiteinden van de 'Fossa', Venlo en Rheinberg, in Nederlandse handen waarmee het project definitief van de baan was. Bredim heeft het er zelf over 'dat men andere, minder fortuinlijke en meer riskante plannen had aangepakt' en het zou in 1629 zinvol zijn geweest op het oorspronkelijke, meer gemakkelijke plan terug te grijpen.

En had hij zijn nieuwe voorstel deze keer bij de keizer in Wenen ingediend, zoals uit de nadruk op de belangen der rijksvorsten zou kunnen blijken? Of is de als tweede genoemde kaart met het voorstel in Wenen terechtgekomen via de stad waarin Bredim thuishoorde en waarnaar hij wellicht is teruggekeerd: de oude rijksstad Trier? En was de eerstgenoemde kaart, toen alles in 1633 voorbij was, een laatste poging via Ferdinand op zijn verdiensten en op de ondankbaarheid jegens hem te wijzen en alsnog een beloning te krijgen?

De tekst van de als tweede genoemde kaart ademt dezelfde verbeterde sfeer als de eerstgenoemde met 'de giftige slang'. Er wordt gesproken van 'haard van de ketterij', 'de ondergang van de katholieke staten', 'rechtstreekse oorlog tegen christendom en religie' en 'het katholiek geloof redden'.

Nog veel onopgeloste vragen, maar een nieuw element is toegevoegd aan het boeiende historische verhaal van de Fossa Eugeniana, een weliswaar riskante en zelfs enigszins fantastische maar voor de Nederlandse Republiek niettemin bedreigende strategische list, waarover Blaeu, Janssonius en Colom zich na 1633 en zeker na 1648 gerust konden amuseren als over een gewonnen veldslag.

NOTEN

1. Hugo Grotius, *Grollae obsidio* Ao 1627. Amsterdam, W. Blaeu, 1629, blz. 4 en 5.
2. Alcalá-Zamora y Queipode Llano, Jose, *España, Flandes y el Mar del Norte, 1618-1639*. Barcelona, 1975, blz. 502.
3. Exemplaar: collectie R. Angerhausen, Museum Kurhaus Kleve, Kleef. Zie over deze kaart ook: S.J. Fockema Andreae en B. van 't Hoff, *Geschiedenis der Kartografie van Nederland*. 's-Gravenhage, 1947, blz. 39 en afb. 10 (ten onrechte aan M. F. van Langren toegeschreven; dit is de kopie van Blaeu, eerste staat); zie ook: A.J. Veenendaal, *De Fossa Eugeniana*. In: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, XI, 1956, blz. 36 en 37.
4. F.C. Wieder, Kaartenmusea in Duitsland. In: *Tijdschrift van het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap*, XXXVI, 1919, blz. 16; en K.B. Brussel, XIV. Alem. Spec. 31811 (informatie Peter Meurer).
5. C. Koeman, *Geschiedenis van de Kartografie van Nederland*. Alphen aan den Rijn, 1983, blz. 64.
6. 'Serenissima Domina, Romanae molimina virtutis mirari desinimus, quia Tua iam Romana sunt; aut quae Romana fuere, sunt Tua, et naturae elementis modum legemque ponunt. Olim Drusus trans Rhenum fossam novi et immensi operis effecit, quae Drusiana appellata est. Et Corbulo postea inter Mosam Rhenumque XXIII milium passuum spatio fossam produxit. Sed profecto quae iam efficitur produciturque auspicio Tuo et XXIV propugnaculis munitur novum seculo nostro Drusum novumque Corbulonem representat; tanto ampliori laude quanto sanguine maior es sexu minor. Iunguntur incredibili ausu Rhenus et Mosa principes fluvii et insulis Batavorum commerciisque seclusis, Germaniam Belgio sociant. Quantum beneficium! Miraculum ausim nuncupare dignissimum prorsus quod absentium quoque oculis subiciatur. Ego pro

officio obsequioque meo operam huc ingenii transtuli a terra ad tabulam, a fossione ad caelamen; ut quemadmodum fossa ducta est, ita imagine exprimeretur. Sed fossam vel solum nomen nobilitabit; a sanctissima Virgine Dei Matre Maria sumptum est; imago Serenitati Tuae inscripta cuius iussu, imo cuius pietate nomen sumptum sit, ostendet. Vive Serenissima Domina et munire aquis Belgas perge ut bellum conficias.'

7. 'Ad Spectatorem. Etiam flumines humano ingenio oboediunt. Quis putasset Rhenum Mosamque navigatione iungi posse. Haec illa fossa est, Serenissimae Infantis auspiciis coepta et perfecta; ingens et admirandum opus Belgio Germaniaeque pariter utile. Sed Tu gaude Rinberca. Quae toto licet Rheno alluatur, a minore latice incrementum sumes. Tu Geldria aquis tibi subvehi merces miraberis et curruum loco naves ire. Tu Venlona, mercatura nobilis, ut Mosa tuus est. iamquoque Rhenus erit; et cum ab utroque ditaberis, pulchrius etiam fontes tui fluent. Tres urbes, velut una fiunt; fossa iunctae sunt; et haec XXIV propugnaculis munita, tribus cataractis suspensa, quicquid claudit terrae, hosti adimit. Tam dives Nersa est; fossam et cataractas fossae aqua sua utrumque implet. Coeptum hoc opus XI Kal. Octobris MDCXXVI.'
8. Bovenaan: 'La vray pourtrait du nouuaeu Canal Commence par le Commandement de la serenissime Princesse Isabelle Clara Eugenia Gouvernante es Pays-bas'; in rolwerk-cartouche linksboven: 'Ce fort Retranchement quoy qu'il soit necessaire pour repousser l'effort de plusieurs ennemis. Toutesfois si Dieu nest le refuge promis On uoit L'euement arriuer au contraire', 24 x 30 centimeter; kopergravure van F. Braun en Abraham Hogenberg, uitgegeven in het kader van de 'Geschichtblätter' van Frans Hogenberg, zie: F. Hellwig, *Franz Hogenberg - Abraham Hogenberg, Geschichtblätter*. Nördlingen, 1983, nr. 460.
9. 'Fossa quae a Rheno ad Mosam duci coepta est Anno MDCXXVII' (1627), 'Excudit Guilj. Ianssonius Blaeuw', 38,5 x 50,5 centimeter, schaal op de kaart 1:143.000, in werkelijkheid circa 1:115.000; C. Koeman, *Atlantes Neerlandici*, Bl 1, *Atlas Appendix*, 1630 (ten onrechte 1:6.000); ook opgenomen in Grotius *op. cit.*
10. Fockema, *op. cit.*, plaat 10 (zie noot 3); zie ook afbeelding bij: G. Schilder, *Monumenta Cartographica Neerlandica IV*. Alphen aan den Rijn, 1993, blz. 108.
11. G. Schilder, *op. cit. IV*. blz. 107 (57.1.); ten onrechte 1:460.000.
12. 'Fossa Sanctae Mariae quae et Eugeniana dicitur vulgo de Nieuwe Grift', C. Koeman, *op. cit.*, Bl 9, *Tooneel des Aerdrijcks*, 1635. Zie ook: G. Schilder, *op. cit.*, blz. 108 (57.2.).
13. 'Fossa Eugeniana quae a Rheno ad Mosam duci coepta est Anno MDCXXVII (1627) ductu Comitum Henrici vanden Berge', Amstelodami Sumptibus Henrici Hondii, 37 x 49 centimeter, 1:80.000, C. Koeman, *op. cit.*, Me 35; P.C.J. van der Krogt, *Koeman's Atlantes Neerlandici*, new edition, volume I. 't Goy-Houten, 1997, 1:312, *Appendice de l'Atlas*, 1633; F. Muller, *De Nederlandsche Geschiedenis in Platen. Beredeneerde Beschrijving van Nederlandsche Historieplaten*, Amsterdam, 1862-1883, de nrs. 1565 en 1565a. Een derde staat verscheen in *The English Atlas*, vol. II, door Moses Pitt, London, 1681, C. Koeman, *op. cit.*, Me 183; P.C.J. van der Krogt, *op. cit.*, 1:451.2.
14. C. Koeman, *op. cit.*, Me 58 (Latijnse ed.) en Me 80 (Nederl. ed.); P.C.J. van der Krogt, *op. cit.*, 1:403.2 en 1:433.2, *Atlas Novus*, 1647.
15. 'La Fosse de S. Marie appelle aussi Eugeniene', C. Koeman, *op. cit.*, Col 1 en Daniel de la Feuille in *Atlas Portatif*, 1702, C. Koeman, *op. cit.*, La F 1.
16. Wolfgang Dassel und Robert Plötz (red.), *Fossa Eugeniana. Weltgeschichte in der Region*. Kvelaer, Niederrheinisches Museum, 1997, 162 bladzijden en uitvoerig geïllustreerd.
17. Deze bibliografie kan met de volgende werken worden aangevuld:
-Christijn & F. Foppens, *Histoire Générale des Pays-Bas*, Bruxelles chez F. Foppens, 1720, vol. I, blz. 347.
-Willem F.A. Heemskerk, *Unieke Waterstaatswerken in verleden en heden*. In: *Het Waterschap*, 1996, nummer 12, blz. 305.
-J. Real, *De Fossa Eugeniana*. In: *Bijdragen en Medede-*

lingen Gelre, VIII, 1905, blz. 223.

-Taeke Stol, *De Rijn-Maas-Scheldeverbinding*. In: *Historisch Geografisch Tijdschrift*, III, 1985, nr. 1, blz. 1-4.

18. Peter H. Meurer, *Die Karte der Niederlande des Trierers Augustinus Bredimus*, Madrid 1633. In: *Kurtrierisches Jahrbuch*, 31, Trier, 1991, blz. 139-151.

19. *Description de la 17 Provinces con sus confines*, uitgegeven door Augustinus Bredim, gegraveerd te Madrid, 1633, circa 1:970.000, 41,5 x 56 cm; drie exemplaren bekend: Brno, U.B.; Hamburg, U.B.; Madrid, B.N.

20. Alcala, J. *op. cit.*, blz. 104 en 105, 180 en 181, 281, 500-503; zie ook Maurice van Durmen, *Les Archives Générales de Simancas et l'histoire de Belgique*, Bruxelles, vol. II, 1966, blz. 33 (Liasse 2038, 1620 en 1623-25); 241 (Estado 2139, 1621/22); 245 (Estado 2141, 1623/24); 620 (Estado 2315, 1625).

21. *Maria van Hongarije, regentes der Nederlanden, een politieke analyse* [...]. Hilversum, 1995.

SUMMARY

Again: the Fossa Eugeniana

Much is written about the Fossa Eugeniana, the famous canal between river Rhine and Meuse, in respect to the Spaniards, who, after the Twelve Years Truce (1609-1621), hoped to subdue the rebellious Dutch. Recently a detailed publication on the 'Fossa' appeared in Kvelaer. Next to this, recently two maps of the 'Fossa', so far unknown, turn up. The first is a map of The Netherlands, published by Augustinus Bredim, Madrid, 1633. The second document is a small anonymous manuscript map, preserved in the 'Staatsarchiv' of Vienna. This has put the whole project into a different perspective. Furthermore, it enabled us to complete the list of publications on the subject.

Te koop aangeboden

Caert-Thresoor jaarg. 1 t/m 5 1982-1986

Ingebonden in blauw - linnenband
met gouden opdruk op rug
compleet, als nieuw, met index

f 125,-

Caert-Thresoor jaarg. 6 t/m 11 1987-1992

Ingebonden in bruin - linnenband
met gouden opdruk op rug
compleet, als nieuw

f 125,-

J.H. Konings
Hart van Brabantlaan 463
5038 LG Tilburg
Tel. 013-4682012

Restauratieatelier Paul Peters

Restaureren en conserveren van:
Prenten en Grafiek
Atlassen
Globes

Drukken: Het facsimileren van oude kaarten

Weverweg 9
6961 KM

Eerbeek

Tel. 0313 - 654466

De Prekadastrale atlas fan Fryslân

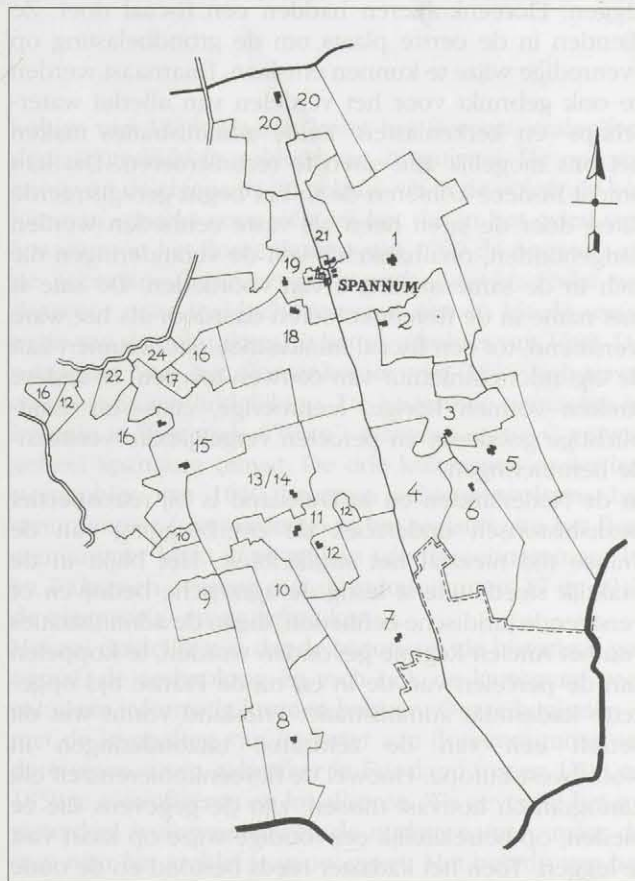
Het fenomeen kadastrale atlas zal de lezers van *Caert-Thresoor* bekend zijn. In de meeste provincies zijn - sinds kortere of langere tijd - werkgroepen bezig met het uitgeven van de oudste kadastrale minuutplannen en de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels (OAT's). De Friese werkgroep biedt in haar editie echter méér dan deze plannen en de ermee corresponderende eigendomsgegevens. Per gemeente presenteert zij tevens een aflevering van de zogenaamde *Prekadastrale atlas fan Fryslân*. Het gaat daarbij om een, aan het kaartbeeld van 1832 gekoppelde, reconstructie van het landbezit in 1700 en 1640, met opgave van eigenaars en gebruikers. In de navolgende bijdrage worden de achtergrond en opzet toegelicht en tevens enkele onderzoeksperspectieven geschetst.

Zoals zovele landstreken is Friesland vanouds een agrarisch gewest. Tot voor kort was de bevolking er grotendeels afhankelijk van wat het land opbracht. Veel van de belangen van heren, boeren, arbeiders en ook kooplieden draaiden er om de grond: om de vruchtbaarheid, het gebruik en het bezit ervan. Grondbezit betekende rijkdom, ja nog meer dan dat: het vormde het fundament van vrijwel alle politieke macht. Wie zich in Friesland verleden verdiept, stuit daar steeds weer op. Tal van ontwikkelingen zijn niet te begrijpen als men geen kennis heeft van de eigendomsverhoudingen, de waarde en de ligging van het grondbezit. Een atlas die deze zaken ook voor pre-kadastrale tijden inzichtelijk kan maken, moet daarom wel een nuttig historisch hulpmiddel zijn.

Voor Friesland blijkt zo'n retrospectieve atlas vervaardigd te kunnen worden. Alle agrarische bedrijven uit 1700 zijn er vlakdekkend in kaart te brengen; hun huizen kunnen zelfs gereconstrueerd worden terug in de tijd tot 1640. Dat is mogelijk dankzij de omvangrijke bezitsregistratie die voor de provincie Friesland uit 17de en 18de eeuw overgeleverd is én dankzij de omstandigheid dat deze grondboekhouding probleemloos op de vroegste perceelsgewijze registratie van het kadaster aangesloten kan worden, zodat zij ook in kaart te brengen is.

Dat die gedetailleerde grondboekhouding voor geheel Friesland bestaat, heeft te maken met de vestiging van een landsheerlijk bestuur door de hertog van Saksen, vijf eeuwen geleden. Het staatsbestel werd toen in één

keer moderner en centralistischer ingericht dan in welk ander Nederlands gewest ook. Het steunde kort gezegd op belastingen en bureaucratie. In de daartoe benodigde administratie was de 'sate', het oude volwaardige agrarische bedrijf, de basiseenheid. Zij zou dat ook in de

Kartografische reconstructie van het grondbezit te Spannum (voorheen gemeente Hennaarderadeel, nu Littenseradeel) anno 1700. De nummers verwijzen naar de (floeren)nummers tussen haakjes in het registerdeel. *Prekadastrale atlas van Hennaarderadeel*, blz. 66.

Dr. J.A. Mol en drs. P.N. Noomen studeerden beiden middel-eeuwse geschiedenis, de een aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, de ander aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zij zijn verbonden aan de vakgroep geschiedenis van de Fryske Akademy te Leeuwarden, alwaar zij zich behalve met de uitgave van de prekadastrale atlas momenteel bezighouden met respectievelijk de bezitsgeschiedenis van de Friese kloosters en een inventarisatie van de adellijke machtsposities in middeleeuws Friesland.

volgende eeuwen blijven, zowel in verband met fiscale doelen als voor de regeling van het stemrecht. Men vindt die saten later ook wel als 'plaatsen' aangeduid. In beide termen is de betekenis tweeledig. Ze werden en worden gebruikt zowel voor het huis met de huisstede alleen als voor het huis met alle bijbehorende landen.

Aan de sate waren dus vanouds de belangrijkste publieke rechten verbonden. De sate-bezitter had letterlijk stem in de staat. Hij mocht in de tijd van de Republiek de grietman (bestuurder en rechter van een vele kerkdorpen omvattende landsgemeente) kiezen en kon zelf als grietman worden gekozen. Hij maakte in de meeste dorpen uit wie predikant mocht worden en benoemde ook de kerkmeesters. In de Middeleeuwen hadden de sate-bezitters in vele gebieden zelf om beurten zitting in het dorps- of grietenijgerecht. Zo vormde de sate of plaats in beginsel dus de kleinste politieke eenheid. De sate stond aan de basis van de diverse bestuursystemen, die op hun beurt elk weer uit de som van de samenstellende eenheden bestonden. De buurschap was opgebouwd uit een aantal saten, het dorp uit een aantal buurschappen, de grietenij of het 'deel' uit een aantal dorpen, en het kwartier (Westergo, Oostergo, Zevenwouden) uit een aantal 'delen'. Om die reden vinden we de sate ook als de voornaamste registratie-eenheid in twee met elkaar samenhangende overheidsadministraties: de zogenaamde 'stem-' en 'florenekohieren'.

Stemkohieren werden opgemaakt en regelmatig bijgehouden om het stemrecht van de sate-bezitters vast te leggen. Florenkohieren hadden een fiscaal doel. Ze dienden in de eerste plaats om de grondbelasting op evenredige wijze te kunnen omslaan. Daarnaast werden ze ook gebruikt voor het verdelen van allerlei waterschaps- en kerkenlasten. Beide administraties maken het ons mogelijk alle saten te reconstrueren. Dat kan omdat in deze kohieren de in het begin geregistreerde saten door de jaren heen als vaste eenheden werden aangehouden, onafhankelijk van de veranderingen die zich in de samenstelling ervan voordeden. De sate is met name in de florenkohieren daardoor als het ware 'versteend' tot een fiscaal minidistrict, dat herinnert aan de eigendomsstructuur van eeuwen tevoren. In andere streken vormen horige, leenroerige, cijns- en tiendplichtige goederen en percelen vergelijkbare versteende herinneringen.

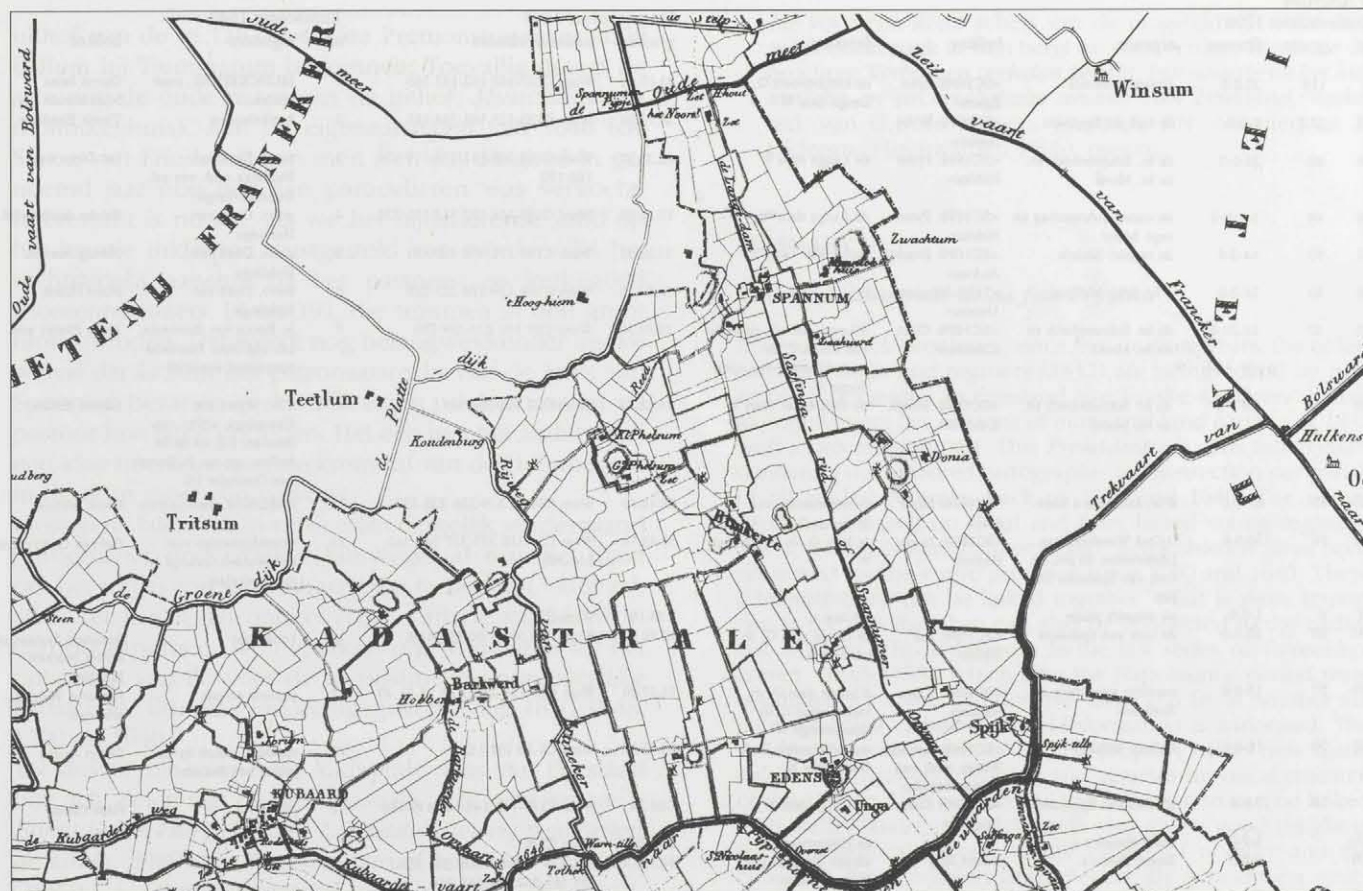
In de Nederlanden en in Duitsland is bij retrospectief bezitshistorisch onderzoek de overbrugging van de Franse tijd meestal het struikelblok. Het blijkt in de praktijk steeds uiterst lastig de agrarische bedrijven of versteende juridische eenheden, die in de administraties van het Ancien Régime gevonden worden, te koppelen aan de percelen van de in en na de Franse tijd opgezette kadastrale administratie. Friesland vormt wat dit betreft een van de zeldzame uitzonderingen in Noordwest-Europa. Hoewel de florenkohieren zelf elk kartografisch houvast missen, zijn de gegevens die ze bieden, op betrekkelijk eenvoudige wijze op kaart vast te leggen. Toen het kadaster reeds bestond en de oude grondboekhouding voor de omslag van de grondbelasting in feite overbodig werd, is men in Friesland namelijk enkele decennia lang doorgegaan met het opmaken van florenkohieren, voor de verdeling van kerkenlasten en dergelijke. Om de identificatie te vergemakkelij-

ken zijn in de laatste series florenkohieren van 1858 en 1848/1850 per sate, of liever per florennummer, alle kadastrale nummers van de bijbehorende percelen bijgeschreven. Zoekt men nu op het oudste kadastrale minuutplan deze nummers op en kleurt men ze in, dan heeft men de ligging en begrenzing van het oorspronkelijke florennummer in kaart.

Het doel van de *Prekadastrale atlas fan Fryslân* is uiteindelijk voor de hele provincie de saten als traditionele bedrijfs- en bestuurseenheden in kaart te brengen. Daarbij gaan we als uitgevers terug in de tijd tot 1700 en 1640, de beginjaren van de floren- en stemadministratie. Beide administraties dateren op zichzelf weliswaar uit vroeger tijd - te weten uit de Saksische periode van circa 1498-1515 - maar respectievelijk in 1700 en 1640 werden ze voor het eerst uniform voor vrijwel geheel Friesland opgemaakt. En wat meer is, vanaf die jaren zijn ze ook voor geheel Friesland bewaard gebleven. Zowel de floren- als de stemkohieren werden sinds 1700 om de tien jaar opgemaakt. Vanaf 1708 lopen ze steeds gelijk met elkaar op. En dat betekent dat in de herziene kohieren van 1718, 1728, 1738 etcetera tot 1858 steeds de eigenaars en gebruikers uit die respectieve jaren genoteerd zijn.

De florenkohieren geven meer informatie dan de stemkohieren. Ze verschaffen voor elke sate of florennummer niet alleen de namen van de eigenaar en gebruiker maar ook de oppervlakte en het florenbedrag (dat is het oorspronkelijke omslagbedrag, uitgedrukt in florenen of guldens van 28 stuiver, teruggaand op de oorspronkelijke huurwaarde van de sate in het begin van de 16de eeuw ten tijde van de hertog van Saksen). Verder kan men er nog toponiemen in aantreffen en een aantal bijzonderheden met betrekking tot de belending.

De stemkohieren geven per nummer alleen de namen van de (stemhebbende) eigenaar en gebruiker. Dat we voor de prekadastrale atlas ook van de stemkohieren gebruik maken, heeft te maken met de omstandigheid dat de oudste complete serie stemkohieren ouder is dan die van de florenkohieren. Het jaartal is al genoemd: 1640. Overstappen van de florenkohieren naar de stemkohieren maakt het dus mogelijk de sprong terug in de tijd te vergroten, van 1700 naar 1640, zij het strikt genomen alleen voor de huissteden van de betreffende saten, omdat het stemrecht alleen op de huisstede lag. In de praktijk zullen de omvang en ligging van de stemhebbende saten in 1640 overigens wel niet veel verschild hebben van de in 1700 precies te lokaliseren saten. Voor de overstap is soms nog een puzzelronde nodig, omdat niet in elke grietenij de nummering van de stemadministratie gelijk is aan die van de florenkohieren. Met name in veel 'klei'grietenijen in het noorden en westen van de provincie hebben de floren- en stemkohieren een andere omgang langs de saten. In zulke gevallen brengt een vergelijking van eigenaars- en pachtersnamen in latere kohieren meestal uitkomst. De prekadastrale atlas bestaat zodoende uit drie onderdelen. Allereerst is er een dorps- en sate-gewijs geordend register met de essentiële gegevens uit de florenkohieren van 1700 en de stemkohieren van 1640 plus de kadasternummers van 1848/1850. Ten tweede bevat elke aflevering van de atlas een aantal kaartjes, waarop per dorp schematisch de begrenzing van de sa-

Uitsnede uit: 'Nieuwe atlas van de provincie Friesland' door W. Eekhoff, Leeuwarden, 1849-1859. Blz. 67 uit de 'Prekadastrale atlas fan Fryslân 1700/1640', deel 8 'Hinnaarderadiel'.

ten van 1700 is ingetekend. In principe kan de gebruiker deze kaartjes zelf ook vervaardigen door de kadastrumnummers op te zoeken en in te kleuren op de bijgeleverde minuutplannen van de kadastrale atlas, maar deze dorpsgevijs getekende kaartjes vergemakkelijken het overzicht. Als basis ervoor wordt steeds een uitsnede gebruikt uit Wopke Eekhoff's *Nieuwe atlas van de provincie Friesland* (Leeuwarden 1849-1859), omdat deze gefundeerd is op de kadastrale minuutplannen. Ter oriëntatie wordt de Eekhoff-uitsnede zelf ook steeds naast het schematische overzichtskaartje geplaatst. Ten derde treft men in elk deel tot slot de kadastrale minuutplannen, verkleind tot A3-formaat, waarop alle in het register genoteerde perceelnummers teruggevonden kunnen worden. Deze minuutplannen vormen als het ware het verbindende element tussen de kadastrale en de prekadastrale atlas.

In bijgevoegde illustraties vindt men bij wijze van voorbeeld het register en het overzichtskaartje van het kerkdorp Spannum in de oude gemeente Hennaarderadeel (tegenwoordig Littenseradiel) in het hart van het kleiweidegebied van Westergo, ruwweg tussen Leeuwarden en Bolsward gelegen. Het registerdeel is in drie hoofdrubrieken onderverdeeld: 1. floreenkohier 1700; 2. floreenkohier 1848; en 3. stemkohier 1640. Het 1700-part begint meteen met het floreennummer, hier tussen haakjes omdat de nummering eerst na 1700 is aangebracht. Dan volgt de oppervlakte in pondematen (1 pondemaat = 0,3675 hectare), die doorgaans correspondeert met de opgave in hectares van het floreen-

kohier van 1848. Daarna komt het floreen(omslag)bedrag, uitgedrukt in guldens van 28 stuivers. De opsomming van de eigenaars en gebruikers in de volgende kolommen spreekt voor zich, zij het dat in het geval van Spannum in het floreenkohier van 1700 de opgave van de gebruikers/huurders/pachters ontbreekt, zodat we daarvoor onze toevlucht moesten nemen tot de registratie van de gebruikers uit het stemkohier van 1698. De rubrieken van het floreenkohier van 1848 behoeven ook weinig verduidelijking. De kadastrale gemeente in kwestie is Wommels ('Wom') waarvan sectie C vrijwel geheel Spannum omvat. De drie kolommen onder het stemkohier van 1640 bevatten achtereenvolgens het stemnummer (dat verderop in het register van het floreennummer blijkt af te wijken (de floreennummers 19 en 20 komen overeen met de stemnummers 17 en 19)), de eigenaar(s) en de gebruiker(s).

Het zal duidelijk zijn dat de historicus, de historisch-geograaf, de archeoloog en toch ook de kartograaf veel aan deze informatie kunnen hebben. Om te beginnen is met de koppeling van kadaster aan floreennummer iedere eigenaar en gebruiker in Friesland tussen 1700 en 1858 te identificeren en lokaliseren. We geven in het registerdeel weliswaar alleen de oudste namen, maar de stap naar het archief is gauw gezet. Met behulp van het floreennummer heeft men de gewenste namen ook snel gevonden. Dat is in het bijzonder van belang voor onze kennis van de 19de-eeuwse agrarische geschiedenis. Hier biedt de Friese atlas veel meer mogelijkheden dan de kadastrale atlanten van de andere provincies. De

SPANNUM

Florenkohier 1700

nr.	grutte	floreen	eigener	brûker	ferskaat	grutte	kadasternummers	nr.	eigeners	brûker
(1)	118	37-0-0	d'raatshr. Sminia	<SC1698: Epke Epkes>	de kerckeplaets O, de Lange dam W	43.17.20	Wom C127-160 162-163 166	1	MUNCKEHUIS, statelanden	Gerryt Jansz Munckehuis
(2)	33,5	9-0-0	de kerk tot Spannum	<SC1698: Wybe Jansen>		12.72.80	Wom C120-125 161 164-165	2	kerckelanden	Tierck Hendricx
(3)	60	35-0-0	de hr. Schratenbach en de hr. Morel	<SC1698: Pytter Hiddes>	de Lange dam W	22.33.37	Wom C105 108-112 116-119 126 168-170	3	mevr. Doed van Holdinga wed. van zal. Swartsen-bergh	Jan Dirx wed.
(4)	44	14-18-0	de voors. Schratenbag en capt. Morel	<SC1698: Pytter Hiddes>	de Lange dam W	15.26.80	Wom C103-104 107 113-115 230	4	mevr. Doed van Holdinga	Eelcke Jacobs wed.
(5)	93	44-0-0	de raatshr. Sminia	<SC1698: Brecktie Jackles>	Bolswarter vaart Z	33.28.82	Wom C167 171-178 187-191	5	mevr. Doed van Holdinga	Haring Jurrians
(6)	60	24-0-0	d'hr. prof. Matheus	<1698: Meynert Heeres>		18.24.20	Wom C106 179-186 227-229	6	mevr. Doed van Holdinga	Heert Heerts
(7)	67	28-21-4	de hr. Schratenbach en de hr. Morel	<SC1698: Claes Claessen>	d'Lange dam O, de kerke van Edens Z, de pastorielanden van voors. dorpe W	30.69.30	Wom C99 102 231-239 281	7	jr. Bocco van Burmania, sal. cap.-mai. Burmania naegelaten weeskint	Melis Pitsers wed.
(8)	72	28-0-0	de hr. Schratenbach en de hr. Morel	<SC1698: Murck Lolckes>	de Bolswarter vaart Z	26.18.85	Wom C92 285-294 304	8	d'hr. Wytso van Camminga, erfhr. van Amelant 1/2, en de hr. hoffmr. en cap. jr. Bartolt van Oostheim 1/2	Lieuue Feddes
(15)	80	27-7-1	d'hr. Johannes a Merk	<SC1698: Sicke Jans>	de kerkelanden van Spannum O	28.18.60	Wom C56-63 319-326 338-339	14	PHELSUM, statelantsate	Dirck Willems
(16)	96	36-0-0	't Oud Weeshuys van Leeuwarden 80 pm, de kerk van Spannum 16 pm	<SC1698: Jacob Hoytes>	de kerk O, de Heerenweg W	33.95.16	Wom C34 318 327-337 341-342 344-348	15	weeshuyslanden van Leeuwarden, exempt 16 pm kerkkelant	Harmen Godtsvriend
(17)	4	1-0-0	uit desselfs plaats		los lant	1.59.10	Wom C33			
(18)	65	20-0-0	de kerk van Spannum	<SC1698: Itte Sibbes>	de Lange dam O, de pastorie N	22.90.00	Wom C26 35-44 50-55 64-66	16	kerckesate	Rommert Symens oft anders Folckert Hessels
(19)	57	16-0-0	pastorye van Edens en Spannum	<SC1698: Claes Hanes>	d'Lange dam O, de kerkelanden Z, de Heerenwegh W	21.07.80	Wom C11-14b 21-23 25 27-31 49	17	pastorie corpus	Harperus Wybinga, predicant
(20)	70	18-0-0	Lolkien Wilties	<SC1698: Lolckjen Wiltjes wed. van Bauke Fransens>	de kerkelanden Z, de Oude meer N	25.77.30	Wom C1-10 151-152	19	statelant, gekoft by de juffm. van Roorda	Gerryt Jacobs
	18	7-0-0	d'kerke van Spannum	<SC1698: Claes Douwes>	de Lange dam W	7.06.20	Wom C139-140 144-146 149-150	18	pastor	Hans Claasz
(22)		1-7-0	Claas Hansis c.s.		de Heerenwegh N	3.36.30	Wom C340			
(23)		4-0-0	Sioerd Jans c.s.	Sioerd Jans	uit een plaats in den dorpe Winsum	34.31.10	Brd A39 415-419 539-545 553-559 561-562 564-565 568			
(24)	7	2-0-0	pastorye tot Edens en Spannum		los lant, d'Lange dam O, de kerke Z, de pastorie W, het kerkhoff N	2.44.10	Wom C32			

Uitsneden uit de bezitsreconstructie voor Spannum, met opgave van eigenaars en pachters in 1700 en 1640. 'Prekadastrale atlas van Hennaarderadeel', blz. 68 en 69. De floreennummers, links tussen haakjes verwijzen naar de nummers op het reconstructie-kaartje.

OAT's geven overal immers alleen maar de namen van de eigenaars der percelen op, en die zijn - zeker als het om grootgrondbezit gaat - niet altijd van belang voor bijvoorbeeld de kennis van het landgebruik en de bewoning. Voorts laat de koppeling aan verdere kadastrale informatie zoals die met betrekking tot de bodemwaardering en bebouwing interessante gevolgtrekkingen toe over onderwerpen als de ontwikkeling van de gebruikseenheden, de verhouding akkerland/weiland enzovoort.

Een ander belangrijk onderzoeksperspectief is dat voor mediëvisten, hoe vreemd dat op het eerste gezicht ook mag lijken. Dat heeft te maken met de betrekkelijk grote continuïteit van de saten in Friesland. Niet dat er nooit saten gesplitst werden, uit elkaar vielen of weer werden samengevoegd. Dat gebeurde zeker wel, maar bij alle wisseling bleef de behuizing van de sate vaak op dezelfde plaats gevestigd. De 19de-eeuwse huisplaatsen hebben zodoende dikwijls een oorsprong die tot in de Middeleeuwen teruggaat. Het zou te ver voeren hier de oorzaken van die continuïteit uitvoerig te bespreken. Volstaan kan worden met op te merken dat het erfrecht daarin een grote rol speelde. Door deze en andere bestendige factoren heeft het kaartbeeld van 1700/1640 in sommige opzichten zeggingskracht voor de situatie in vroeger tijden. Voor bepaalde categorieën grondbezit is voor de meeste grietenijen een reconstructie verder te

rug in de tijd, zelfs tot het begin van de 16de eeuw mogelijk. Er moet dan van 1640 overgestoken worden naar overgeleverde 16de-eeuwse grondboekhoudingen als de *Registers van de Aanbreng* van 1511, 1540 en 1546, de *Beneficialboeken* van 1543/1544 en de *Registers van Geestelijke Opkomsten* van 1580. Drie categorieën goederen zijn daarbij doorgaans met succes te volgen: 1. goederen die eigendom waren van pastorieën en andere kerkelijke fondsen, 2. goederen van kloosters, en 3. goederen van adellijke families. De eerste categorie is het simpelst te achterhalen omdat kerkelijk goed in beginsel niet vervreemd mocht worden en tussen 1500 en 1640 ook amper vervreemd is. De tweede categorie is op het spoor te komen door een verbinding te leggen tussen de stemgegevens van 1640 en de administratie van de Staten van Friesland betreffende het beheer van de in beslag genomen kloostergoederen. De derde categorie kan worden gereconstrueerd door het op genealogische wijze natrekken van ververvingslijnen. Met die drie categorieën heeft men in principe ook de belangrijkste bezitters en 'machtsuitoefenaars' van omstreeks 1500 in beeld. Het laat zich raden dat het zicht daarop het onderzoek naar de machtsverhoudingen in Middeleeuwen en de nederzettingontwikkeling sterk kan bevorderen.

In het voorbeeld van Spannum kunnen we bijvoorbeeld onder floreennummer 1 (= stemnummer 1) een oude

uithof van de in 1182 gestichte Premonstratenzer abdij Lidlum bij Tjummarmarum herkennen. Toevallig draagt de sate nog de oude naam van de uithof: *Munckebuis* (= monnikenhuis). Aan de eigenaarsnaam van 1640 (de Staten van Friesland) kan men zien dat dit goed in genoemd jaar nog niet aan particulieren was verkocht. Interessant is nu dat, als we het bijbehorende land op het kaartje inkleuren, vastgesteld kan worden dat het rechtstreeks aansluit bij het pastorie- en kerkegoed (floreennummers 18 en 19), die tezamen al één groot blok vormden. Dat wordt nog belangwekkender als we weten dat Lidlum het patronaatsrecht van de kerk van Spannum bezat en er dus een eigen priesterbroeder als pastoor kon laten optreden. Het een met het ander geeft een idee hoe dominant de kromstaf van de Lidlumer abt in dit dorp moet zijn geweest.

Overigens laten wij in onze atlas dergelijk verdergaand retrogressief onderzoek achterwege, al was het maar om het uitgaveproject beheersbaar te houden.¹ Het zal, afhankelijk van het onderwerp, in aparte studies worden ondernomen. We beperken ons in de atlas tot het ontsluiten van de voor de reconstructie onontbeerlijke kadastrale, floreen- en stemgegevens van 1850/1848, 1700 en 1640.

Tot dusver zijn er met de kadastrale atlas van Friesland ook acht delen van de prekadastrale atlas verschenen: 1. *Barradiel en Harns* (1988), 2. *Weststellingwerf benoorden de Linde* (1989), 3. *Weststellingwerf bezuiden de Linde* (1989), 4. *Frijentsjerteradiel en Frijentsjer* (1990), 5. *Baarderadiel* (1992), 6. *Raarderhim en Utingeradiel* (1993), 7. *Ljouwert* (1994) en 8. *Hinnaarderadiel* (1994). Bijna drukklaar zijn de delen 9, 10, 11 en 12: respectievelijk *Wûnseradiel noard/Boalsert*, *Wûnseradiel súd*, *Wymbritseradiel noard/Snits* en *Wymbritseradiel súd/Drylts*. De atlanten zijn in het Fries verschenen. Alleen de delen 2 en 3 (*Weststellingwerf*) bevatten een Nederlandstalige toelichting.

Ten aanzien van de binnensteden moeten we melden dat daarvoor in beginsel geen prekadastrale reconstructies geleverd worden, omdat de binnensteden niet in de gewestelijke floreenadministratie opgenomen waren. De steden waren per slot van rekening bestuurlijk autonoom. Vaak is het, afhankelijk van de specifieke bronnen situatie, wel mogelijk via transportakten en allerlei soorten belastingadministraties zo'n bezitsreconstructie te realiseren. Meestal blijkt zulks echter een tijdrovende bezigheid. In het geval van Franeker en binnenkort ook Bolsward kunnen we evenwel een reconstructie presenteren van derden, die teruggaat tot de 16de eeuw. Voor de toekomst lokt tenslotte het perspectief van de digitalisering. Er zijn inmiddels plannen uitgewerkt om zowel het kadastrale als het prekadastrale materiaal van Friesland zodanig digitaal op te slaan dat het computermatig onderzocht, onderling gekoppeld en ook op elke gewenste wijze in beeld gebracht kan worden.

NOTEN

Informatie over de *Kadastrale* en *Prekadastrale atlas fan Fryslân* kan worden verkregen bij: dr. J.A. Mol en drs. J. van der Vaart, Fryske Akademy, Doelestraat 8, Leeuwarden, Postbus 54, 8900 AB, tel. 058-2131414; fax 058-2131409; e-mail: hmol@fa.knaw.nl

1. Zie voor een korte schets van de mogelijkheden die dergelijk onderzoek in zich bergt en voor verdere literatuur de brochure *Verborgen verleden belicht. Introductie tot het historische en archeologische archief van Friesland*, onder red. van G.J. de Langen, J.A. Mol, P.N. Noomen en L. Oldersma (Leeuwarden 1996), passim.

SUMMARY

The Prekadastrale atlas fan Fryslân

For most Dutch provinces, since five or more years, the oldest cadastral maps and registers (1832) are being edited by provincial foundations. In Friesland, the 'Fryske Akademy' is able to complement her editions of municipal land surveys of 1832 with a precadastral part. This *Prekadastrale atlas fan Fryslân* contains a documented cartographic reconstruction per parish of all landed property back to 1700 and 1640. The reconstruction is based on fiscal and farm based voting registers. The so-called 'floreenkohieren' and 'stemkohieren' have been preserved for the entire province since 1700 and 1640. These administrations can be linked together. What is more important is the fact that they can also be connected to the cadastral archives. This is because in the last series of 'floreenkohieren' (1848-1858), which after the Napoleonic period were continued for some decades, per farm and fiscal number the corresponding cadastral parcel information is annotated. The resulting reconstruction of landed property offers new material for historical-geographical and agrarian-historical research of the 17th and 18th century. As this information can be linked with earlier landregisters, this will also give a good insight in the geographical aspects of the estates of nobility and the church in the pre-Reformation period. By providing a structural geographical background for interpreting the scarce sources of medieval Friesland, new perspectives on medieval studies open up.

HISTORISCHE STADSPLATTEGRONDEN

Verschenen in de serie

DEEL GELDERLAND: 8.1 DE VELUWE

Door Joost Augusteijn

In een inleidend hoofdstuk gaat de schrijver in op het Veluwe landschap, het ontstaan van de steden, de stadsrechten en bestuursvorm in de loop van de geschiedenis. Daarna wordt aandacht besteed aan de kaarten en hun vervaardigers van de zestiende tot de twintigste eeuw. De kaarten die als facsimilé zijn toegevoegd aan het tekstgedeelte worden in het derde hoofdstuk uitvoerig toegelicht.

Tenslotte volgt een kartobibliografisch overzicht van alle tot 1867 in druk verschenen kaarten.

Het geheel wordt afgesloten met het persoonsregister, de literaturopgave en de in het engels gestelde summary.

Het werk is uitvoerig geïllustreerd met manuscriptkaarten, detailkaarten en historieprenten.

De behandelde steden zijn Arnhem, Elburg, Hardewijk, Hattem, Nijkerk, Staverden, en Wageningen.

In facsimilé zijn 25 kaarten op 26 bladen toegevoegd, waarvan 6 in kleur. Het betreft hier de steden Arnhem, Elburg, Harderwijk, Hattem, en Wageningen.

Een must voor ieder die zich bezighoudt met de kartografie en geschiedenis van Gelderland. **Prijs f 200,-**

Canaletto, Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn
Telefoon 0172 - 44 46 67 Fax 0172 - 44 02 09

ART CONSERVATION

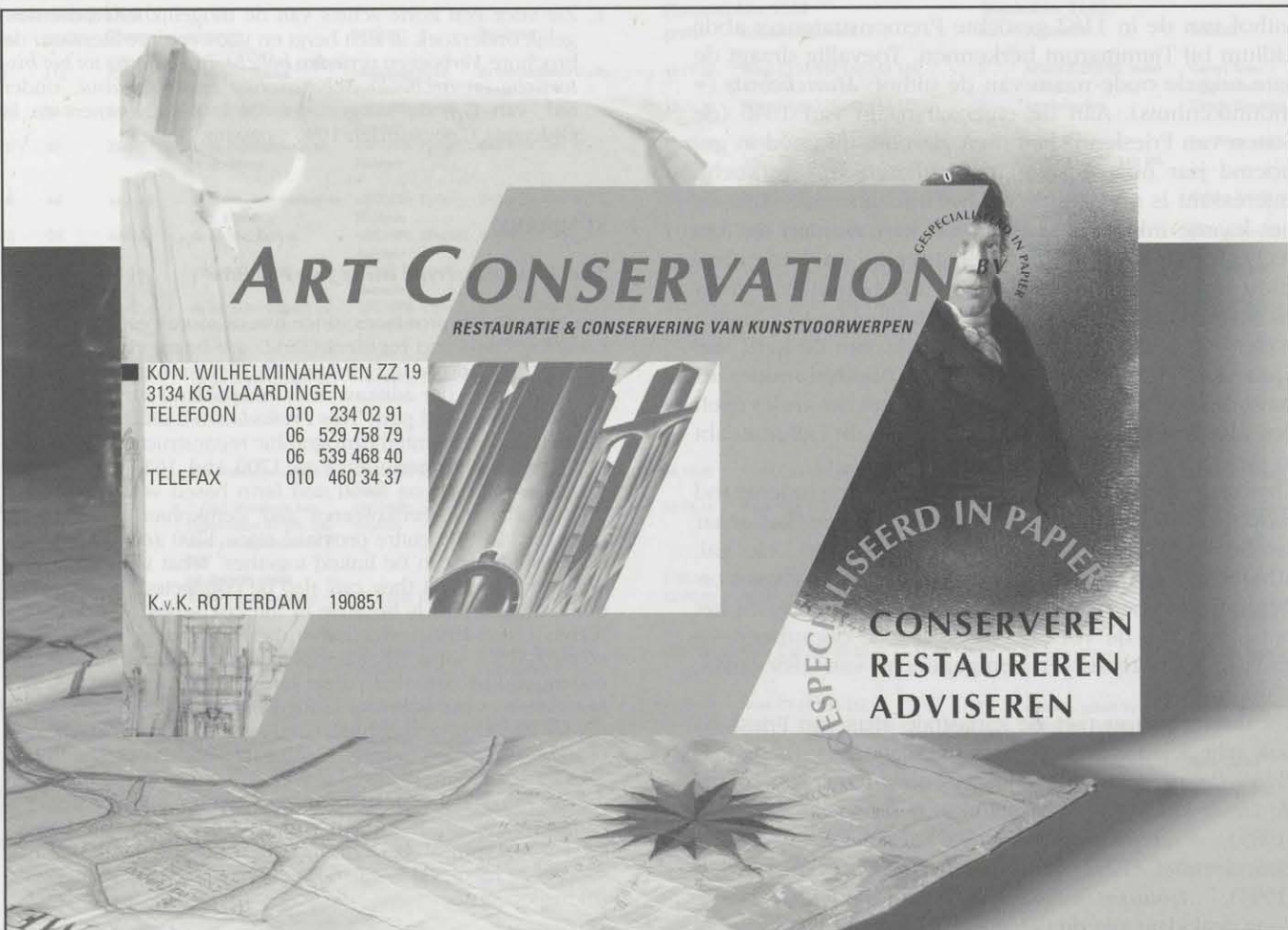
RESTAURATIE & CONSERVERING VAN KUNSTVOORWERPEN

KON. WILHELMINAHAVEN ZZ 19
3134 KG VLAARDINGEN
TELEFOON 010 234 02 91
06 529 758 79
06 539 468 40
TELEFAX 010 460 34 37

K.v.K. ROTTERDAM 190851

GESPECIALISEERD IN PAPIER
CONSERVEREN
RESTAUREREN
ADVISEREN

PAPIERRESTAURATIE

LINGBEEK & VAN DAALEN

CONSERVERING EN RESTAURATIE VAN
WERKEN OP PAPIER EN PERKAMENT

- ◆ aquarellen gouaches pasteltekeningen
- ◆ advisering over klimaat, licht, transport en expositie

AMALIASTRAAT 5
1052 GM AMSTERDAM
020 - 6841074

Willem/Joan Blaeu (1606) c1640 World

"One of the supreme examples of the mapmaker's art"

RODERICK M. BARRON

*The Antique Map Specialist
Rare & Decorative Maps, Atlases & Globes*

P.O. BOX 67
SEVENOAKS
KENT - TN13 3WW
ENGLAND
Tel & Fax: +44-(0)1732-742558
e-mail: barron@centrenet.co.uk
website: <http://www.barron.co.uk>

One of the UK's leading private dealers
buying and selling rare & important Early maps and Atlases
Catalogues issued - Collections purchased
Appraisals & Valuations provided

WE ARE ALWAYS INTERESTED IN PURCHASING NEW STOCK

Monumenta Cartographica Neerlandica V

A review

Günter Schilder, *Monumenta Cartographica Neerlandica* (Alphen aan den Rijn: Uitgeverij Canaletto), vol. 5, 1996. Descriptive volume in Dutch and English, 386 pp. (50 x 28 cm) with 370 illustrations, bibliography, index. Portfolio with 10 wall maps printed on 147 sheets (totalling 20 square meters) 60 x 40 cm. Dfl. 325. Address: Canaletto Publishers, P.O. Box 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn, The Netherlands. ISBN 90 6469 704 3

In a review of volumes 1-4 of *Monumenta Cartographica Neerlandica* for this journal, I stressed the immense importance of Schilder's magnum opus in providing access to primary sources for the history of Dutch cartography.¹ In this fifth volume of the projected fifteen-volume series, Schilder describes ten wall maps by Willem Jansz. Blaeu and Nicolaas Visscher with the same exemplary thoroughness displayed in the previous volumes. These are Blaeu's wall maps of the four continents (1608) published by Hondius in 1624-1626, Germania (1612), Italy (1614-17), Holland & West Friesland (1621), and Flanders (1638), and Visscher's maps of Germania and Holland & West-Friesland. Schilder located some of these maps in collections during the past few years and these facsimiles render them accessible to researchers for the first time. Only five of the maps had all their sheets located in one collection. In order to reproduce complete versions of the remainder, missing sheets, decorative borders, town views, and portraits had to be made up from other impressions. In the case of the Visscher wall map of Holland and West-Friesland, no fewer than five institutions were required to piece together the reproduced example. Schilder is the acknowledged authority on this important period of the history of cartography: no fewer than twenty-three of his works related to these maps are cited in the bibliography.

The scene is set in Amsterdam at the time of the Twelve Years' Truce (1609-1621) when hostilities between Spain and the Republic of the Netherlands had been temporarily suspended. This truce was a mixed blessing for cartographers. The new period of social stability allowed for the flowering of Dutch mercantile trade and wealth accumulation and thus enlarged the market for wall maps, globes, and atlases as administrative tools and status goods. Schilder provides an useful background on surveying and printing technology used to produce these maps, and includes fine and rarely reproduced manuscript drawings by such artists as Jan Luyken and David Vingboons of printers, papermakers, and navigators at work. Rich archival primary sources are referenced throughout and there is valuable biographical information on engravers and publishers such as Josua van den Ende, Hessel Gerritsz., Willem Jansz. (Blaeu), Henricus Hondius, the Visscher family, and Hieronymus Cock. There is also a general discussion of the controversies surrounding the adoption of the Mercator projection for commercial maps of the world and the continents.

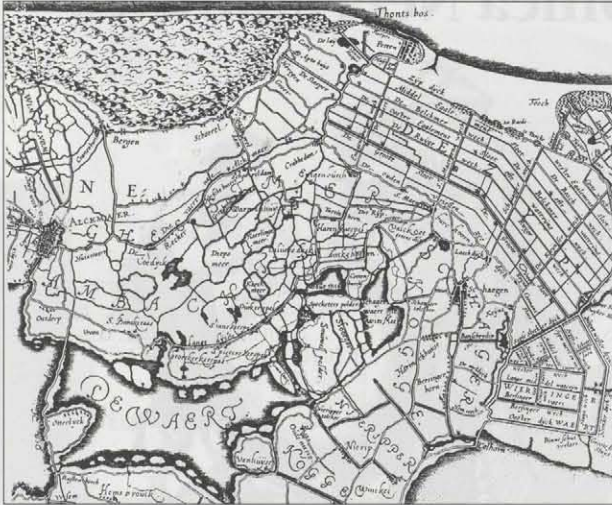
The ten maps are discussed in five chapters arranged by area: the continents, Germany, Holland and West Friesland, Italy, and Flanders. After each description is a careful bibliographical identification of the states of each map, including lists of place-names and main legends (provided in Dutch and English). Each map is

Cartouche with the imprint of Blaeu's 1638 wall map of Flanders (Zeeuws Genootschap voor Wetenschappen, Middelburg).

carefully put into its historical context and its precursors fully described. Furthermore, the attention paid to the art historical and iconographical aspects of the maps makes this series an 'emblem book' that no art historian, cultural historian, ethnographer, anthropologist, or areas studies specialist can afford not to consult for European image making of other cultures in the 17th century.

This is particularly true for the second chapter, which is devoted to the 1608 wall maps of the four continents by Willem Jansz. (Blaeu), of which the impressions reproduced here were of the latter state of these maps published by Henricus Hondius (1624/1626) were rediscovered by Schilder in the Herzogin Anna Amalia Bibliothek in Weimar. The superiority of Europe is amply illustrated in the allegorical representations of the continents, and Schilder traces these images back to earlier sets of continental maps, world maps, and atlas title pages published in the Seventeen Provinces. For example, the verses written by Richardus Lubbaeus as a caption to the image of the continents paying homage to Europe at the foot of Willem Jansz. Blaeu's 1607 wall map of the world (neatly tucked within the featureless continent of Magellanica) reads: 'To whom do the Mexicans and the Peruvians offer brilliant gold necklaces and shining silver jewels? To whom does the armadillo bring skins, sugar cane and spices? To Europe, enthroned on high, the supreme ruler with the world at her feet: most powerful on land and at sea through war

The area between Alkmaar and the Zijpe polder on the 1621 state by Blaeu (Universiteitsbibliotheek, Leiden).

and enterprise, she owns a wealth of all goods'.

The description of the wall map of Europe provides an opportunity for an analysis of the costume vignettes found at its margins, and models for the small town views (mostly from the *Civitates Orbis Terrarum*).

The third chapter, in which the wall maps of 'Germania' by Visser and Blaeu families are described, is founded on a general discussion of the development of the wall maps of this region published in the Southern Netherlands. Particularly valuable is the documentation of the inventories of the stock and copperplates of the accomplished and prolific engraver Hieronymus Cock. The chapter centers on the republication of Rumold Mercator's wall map of Germania (1590) by the Hondius and Visser families, with an appendix translating the privilege of Emperor Rudolf II (1590) to Rumold Mercator for the map of Germany. This appendix demonstrates the sensitive and lively translations provided throughout the book by Prof. Chris Heesakkers: 'Well then, Rumoldus Mercator of Duisburg, the trusty and beloved subject of ourselves and of the Holy Empire, has humbly informed us that he is working on a large and new map of Germania, which he soon intends to publish. He fears, however, that others will copy and distribute the map in pursuit of profit, to his own disadvantage and loss, which may very easily happen, and that he will thus lose the reward and profit for his invested labour and be cheated'.

The Dutch versions of Rumold Mercator's map included decorative borders, town view vignettes, and text. For these, the impression of Visser's map in twelve sheets, now in the Bibliothèque Nationale had to be supplemented with the town views by Pieter Hendricksz. Schut using impressions in a private collection.

The 1621 Blaeu wall map of the province of Holland and West-Friesland (the map that appears in Vermeer's *The Soldier and the Laughing Girl* in the Frick Collection, New York) was based on land surveys by Balthasar and Frans Florisz. van Berckenrode. These in turn had used their father Floris Balthasars' polder maps, which Balthasars had turned to making at the onset of the Twelve Years' Truce, his business having previously relied on the news

maps to inform people about the course of the war.

The copperplates of the Blaeu wall map later passed to the Visser family, which published several editions beginning in 1637. This series of maps dramatically documents the changes in the hydrography and topography of the Netherlands during the 17th century, and it is here that Schilder uses the analysis of quantitative accuracy which marked his earlier volumes. The accuracy of the Delfland polder board district 1611 map and Blaeu's wall map of 1621 is compared using a system of graduated circles refined by Schilder's colleague Peter G. M. Mekenkamp. Well defined points on one map are digitized and converted to a table of distances in centimeters from each point to all other points on the map. A similar table is compiled for distances between the same points on the other map. A 'point inaccuracy value' is computed for each point and expressed as the radius of a circle. The larger the circle, the larger the summed distance errors to all other points.

As I mentioned in my previous review, this system gives a good general impression of the comparative accuracy of different parts of the maps and between maps allowing for their scale, but they do not distinguish between longitudinal and latitudinal error. Also, since the circles are drawn with their radii drawn proportional to the inaccuracy values, and not their area, the larger circles significantly overemphasize the magnitude of the difference. I suggested that diagrams using the traditional vector method as a comparison might also be considered, but this has not been adopted in this volume. As with all quantitative techniques, therefore, the user is cautioned to understand exactly what is being compared and how. Furthermore, although the accuracy between the polder map and Blaeu's wall map is compared, as well as Blaeu's wall map and a modern map (presumably reflecting 'reality'), a comparison between the polder map and 'reality' is not provided.

The fifth chapter deals with the origins of Willem Jansz. Blaeu's wall map of Italy (1614-1617). In the late 16th century, and throughout the 17th, the Netherlands was the source of many commercial maps in Italy. The prestige of the map as an artifact to be displayed was clearly enhanced by being a valued import. The use of the 1608 wall map of Italy by Giovanni Antonio Magini as a source for a map by Blaeu was an unusual reverse of influence,

Cartouche with the four portraits of the first circumnavigators on Blaeu's 1608 wall map of America (Anna Amalia-Bibliothek, Weimar).

Pieter Hendriksz. Schut engraved the panoramic view of Cologne for Nicolaas Visscher's wall map of 'Germania' (Private collection).

Cartouche with Blaeu's dedication to the States of Holland and West-Friesland on his 1621 wall map of Holland and West-Friesland (Universiteitsbibliotheek, Leiden).

and set a trend for a series of imitations. Although the topography was based on Magini, however, the decorative elements are of Dutch origin.

The final chapter describes an unknown wall map of Flanders published by Willem Jansz. Blaeu in 1638. Additional research by Schilder in connection with this volume has uncovered two earlier wall maps of Flanders: one by Henricus Hondius in Amsterdam, the other by Alexander Serhanders in Ghent.

A few desiderata can be mentioned. In an iconographical treasure house such as this, a list of illustrations and an iconographical index would be useful. In my review of previous volumes, I suggested that such an index might need to wait until the project is completed. But in the meantime, details will need to be addressed to facilitate referencing the iconography. For example, the pages in the facsimile portfolio will need to be numbered. Smaller typographical details include the lack of opening quotation marks and upper- and lower-case italic *Æ/æ* diphthongs; a gratuitous

View of Jerusalem on Blaeu's 1608 wall map of Asia (Anna Amalia-Bibliothek, Weimar).

'Giovanni' has been added to Matteo Pagano's name throughout. Such details hardly detract from Schilder's magnificent reference work. The series provides building blocks essential to interpretive studies, and it is difficult to imagine how historians of cartography could effectively understand Dutch cartography in the 16th and 17th centuries without this foundation. Schilder and his team at the Faculty of Geographical Sciences, Utrecht University (the 'Explokart' program) and Canaletto should be commended for undertaking it. The task is now to make it known to the wider community of art historians, historians of science, ethnographers, cultural historians, and others who might otherwise miss the iconographical riches in these maps.

David Woodward
Department of Geography
University of Wisconsin, Madison

Notes

This review appeared earlier in *Imago Mundi* 50 (1998): 211-212.

1. David Woodward, Review of Günter Schilder, *Monumenta Cartographica Neerlandica* (Alphen aan den Rijn: Uitgeverij Canaletto), vol. 1, 1986, vol. 2, 1987, vol. 3, 1990, vol. 4, 1993. In: *Imago Mundi* 46 (1994): 176-78 and *Caert-Thresoor*, 13, 2 (1994): 55-59.

Restauratie-Atelier Helmond B.V.

**voor restauratie en conservering van
papier, leer en perkament**

- **boeken in leer en perkament**
 - **charters en zegels**
 - **prenten en tekeningen**
 - **kaarten en affiches**
 - **massaconservering**
 - **vrijblijvende offertes**
-
- **vacuüm-vriesdrogen**

ondersteuning bij calamiteiten

- **24 uur bereikbaar bij brand- en waterschade**

06-575.896.31

Panovenweg 40, 5708 HR HELMOND (NL)

Tel: 0492 - 553990 Fax: 0492 - 552442

Varia Cartographica

Inzendingen voor deze rubriek aan: drs. Lida Ruitinga, Vrije Universiteit, Kaartenverzameling, De Boelelaan 1103, 1081 HV Amsterdam, fax (020) 444 5259, e-mail: A.H.Ruitinga@ubvu.vu.nl

Varia is ook te raadplegen op internet: <http://kartoserver.frw.ruu.nl/html/staff/krogt/caert/varia.htm>

Cursus Historische kartografie

Voor geïnteresseerden bestaat de mogelijkheid deel te nemen aan de cursus Historische kartografie.

Doel: Inleiding in de geschiedenis van de kartografie met het streven de verscheidenheid van het vak tot uitdrukking te brengen. Daarbij worden aspecten behandeld die reiken van de cultuurhistorie tot de landschapskunde, van de zeevaart tot de kunst. De colleges gaan vergezeld van diaserieën en uitgebreide tentoonstellingen, alsmede excursies naar belangrijke kaartenverzamelingen.

Tijd: Van 2 december 1998 tot en met 17 februari 1998, elke woensdagmiddag van 14.00 tot 17.00 uur.

Plaats: Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, Universiteit Utrecht, Kaartenzaal (kamer 522).

Docent: Prof. dr. G. Schilder

Kosten: f 250,- (excl. excursies)

Aanmelding: Prof. dr. G. Schilder, Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen, Universiteit Utrecht, Postbus 80.115 TC Utrecht, tel. 030-2532051, b.g.g. 030-2534401. Fax 030-2540604, e-mail: g.schilder@geog.uu.nl

Tentoonstelling Biesbosch à la carte

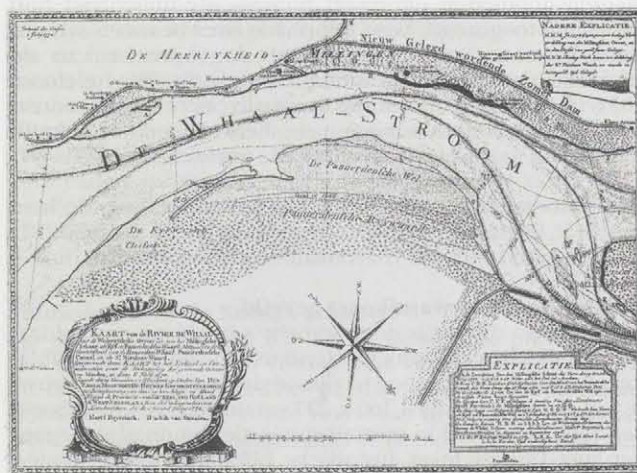
Weinig gebieden zijn de laatste eeuwen zo aan verandering onderhevig geweest als de Biesbosch. De vruchtbare 'Groote Waard' veranderde, ten gevolge van de Sint Elisabethsvloed in 1421, in een grote binnenzee waar wind en water vrij spel hadden. Het gebied veranderde voortdurend, hetgeen een reden was om de Biesbosch steeds opnieuw in kaart te brengen. Een boeiende selectie van een aantal, meest originele, kaarten vervaardigd tussen 1565 en 1998 zijn te bewonderen op de tentoonstelling *Biesbosch à la carte* in het Biesboschmuseum, Hilweg 2 te Werkendam. De tentoonstelling loopt tot 6 september. Openingstijden: dinsdag tot en met zaterdag 10.00-17.00 uur, zondag 12.00-17.00 uur. Voor meer informatie: 0183-504009.

Ortelius-tentoonstelling Museum Plantin-Moretus Antwerpen

Ter nagedachtenis aan het 400ste sterfjaar van Abraham Ortelius houdt het Museum Plantin-Moretus van 20 november 1998 tot eind februari 1999 een tentoonstelling over de Antwerpse kaartenmaker. Voor meer informatie: Museum Plantin-Moretus, Vrijdagmarkt 22, 2000 Antwerpen. Telefoon: +32 3 233.02.94 / +32 3 232.24.55 / +32 3 234.12.83. Fax: +32 3 226.25.16. E-mail: museum.plantin.moretus@dma.be

Promoties historische kartografie

De afgelopen maanden vonden twee promoties op het vakgebied van de historische kartografie plaats. Op 8 april van dit jaar verdedigde Kees Zandvliet in Leiden met succes zijn proefschrift *Mapping for money: maps, plans and topographic paintings and their role in Dutch overseas expansion during the 16th and 17th centuries*. Met zijn stellingen pleitte Zandvliet onder meer voor het opnemen van Johannes Vingboons als geometrisch kunstenaar in de kunsthistorische literatuur. 'Door 19de-eeuwse encyclopedisten en hun

'Kaart van de Rivier de Whaal [...]', door Martinus Beyerinck en Hendrik van Straalen, 1778.

navolgers is Vingboons te eenzijdig geklassificeerd als kartograaf, zo stelde hij. Voorts trok Zandvliet het geheime karakter van VOC-kaarten in twijfel. Ruimte voor enige humor was er ook, getuige de volgende stellingen: 'De Elfstedentocht draagt bij aan ons nationaal gevoel, omdat met deze tocht diverse nationale ijkpunten opnieuw beleefd worden, zoals de overwintering op Nova Zembla en de gelijkheid van boer en edelman' en 'Betaalde inlichtingen afkomstig van archiefdiensten zijn gemiddeld van lagere kwaliteit dan hun gratis verschaft informatie'.

Op 29 mei jongstleden was het in Utrecht de beurt aan Paul van den Brink om de doctorstitel te verwerven. Hij promoveerde op het proefschrift *In een opslag van het oog: De Hollandse rivierkartografie en waterstaatszorg in opkomst, 1725-1754*. Volgens Van den Brink moet de wetenschappelijke opvatting over de Nederlandse rivierkartografie, zoals die in 1963 door prof. dr. C. Koeman in zijn *Handleiding voor de studie van de topografische kaarten [...]* is verwoord, enigszins bijgesteld worden. Destijds ging Koeman uit van een neergangsfase in de rivierkartografie na 1750. Van den Brink ziet daarentegen in de laatste helft van de 18de eeuw een sterke combinatie van bestuurlijke organisatie en kartografische concepten ontstaan. Zelfs zodanig dat deze periode als de bakermat van Rijkswaterstaat kan worden gezien. Daarom wenst Van den Brink niet te spreken van een fase van neergang, maar van continuïteit in de rivierkartografie.

Eerste 'European Map Fair'

De Stichting Historische Cartografie van de Nederlanden organiseert op 27 en 28 november aanstaande in de onlangs volledig gerestaureerde Grote of Lieve Vrouwe Kerk te Breda de eerste 'European Map Fair'. Deze beurs wil, als eerste op

het continent, een 'map fair' naar Engels model zijn: een beurs waar alleen kaarten, atlassen, geografische (meet)instrumenten, boeken over aardrijkskundige onderwerpen, naslag- en referentiewerken en facsimiles worden aangeboden. Deze beurs zal worden geopend met een symposium waar prof. dr. G. Schilder een lezing zal verzorgen en waarbij onder andere de handelseditie van het grote werk van mr. dr. H.A.M. van der Heijden over de kaarten van de Nederlanden zal worden gepresenteerd. De auteur zal daarbij een toelichting geven bij deze publicatie. Tegelijk met de beurs zal of op het Hoogkoor of in de Nassaukapel een expositie worden ingericht van in particulier bezit zijnde kaarten en atlassen over de Nederlanden en de Nederlandse gewesten. De werkgroep 'Kaarten van Brabant' van Explokart heeft de zorg op zich genomen voor de organisatie van deze tentoonstelling.

Verder wordt op de tweede beursdag een taxatiesessie gehouden waar vooral particuliere kaartbezitters zullen worden uitgenodigd hun oude kaart(en) te laten taxeren op zowel wetenschappelijke als commerciële waarde. Voor deelname aan de beurs hebben reeds een aantal gerenommeerde antiquaren uit zowel binnen- als buitenland hun deelname toegezegd. Voor informatie over beurs en symposium kan men zich wenden tot de voorzitter van de Stichting, de heer Karel Kinds te Merksplas/BE, telefoon: 0032-14-635154, e-mail: kinds@tornado.be, of tot de voorzitter van de beurscommissie, de heer Pieter van Hooff, Bussereind 4a, 5524 AM Steensel/NL, telefoon/fax: 0031-497-514474.

Voor informatie in verband met de tentoonstelling: de heer Mathieu Franssen, Witrijtseweg 16, 5571 XJ Bergeijk/NL, telefoon: 0031-497-514370, e-mail: mathfrans@wxs.nl

Unieke Hondius-wandkaart geveild

In maart van dit jaar is door Sotheby's in Milaan een zeldzame wandkaart van Jodocus Hondius geveild. De twaalfbladige kaart uit 1603 zit nog in zijn originele vroeg-17de-eeuwse lijst en meet in totaal 160 x 227 centimeter. Het kaartbeeld vertoont de wereld in mercatorprojectie, omringd door randen met Latijnse tekst, historische bijkaarten en decoraties. De titel is als volgt: *NOVA ET EXACTA TOTIUS ORBIS TERRARUM DESCRIPTIO GEOGRAPHICA ET HYDROGRAPHICA Auct. I. Hondio*. In de centrale cartouche staat een opdracht: 'Illustrissimo Foederatarum Belgicae Provinciarum Ordinibus Earumque, Senatori Fortissimo (Mauritio) de Nassau Patriae et Avitae Libertatis Defensor Invictis I.M.Q.D. Jod. Hondius'. De titel en het aantal bladen van de kaart zijn gelijk aan die van de uitgave uit 1608, waarvan het enig bekende exemplaar in bezit is van de Royal Geographical Society (Shirley, *The mapping of the world*, 1983, nr. 263). Zowel Shirley (1983, nr. 238) als Schilder (1990, *Monumenta Cartographica Neerlandica III*, nr. 4) suggereren ten onrechte dat de wereldkaart van 1603 door Hondius (alleen bekend uit de literatuur) in twee halfronden zou zijn. Ofschoon niet bekend is of Hondius in 1603 ook een vierbladige wandkaart in twee halfronden heeft uitgegeven, is het wel zeker dat nu de eerste uitgave ('editio princeps') van de wereldkaart in mercatorprojectie voor het voetlicht is gekomen.

Het lijkt aannemelijk dat de twaalf originele koperplaten van de kaart van 1603 opnieuw werden gebruikt voor de uitgave van 1608, met wijzigingen in slechts twee bladen. In plaats van de grote allegorische afbeelding van de continenten op de uitgave van 1608 laat de eerste uitgave een bijkaart van de wereld zien met de tekst: 'DESCRIPTIO PROPAGATIONE FILIORUM NOHA [...]'. Voorts is op een ander blad de cartouche met de opdracht aan prins Maurits vervangen door een wereldkaartje.

De kaart laat een nieuw licht schijnen op de genese van de wereldkaart in de Nederlanden aan het begin van de 17de eeuw. De hypothese dat de wereldkaart van Blaeu van 1605 de basis vormde voor de Hondius-uitgave van 1608 moet worden bijgesteld. Het is eerder Blaeu geweest, die destijds de meest recente wereldkaart van Hondius raadpleegde.

Vladimiro Valerio (vertaling door Marco van Egmond van een bericht aan de e-mail-discussiegroep MapHist d.d. 14-01-'98)

Jubileumtentoonstelling Koninklijke Bibliotheek

Van 19 augustus tot en met 18 oktober 1998 viert de Koninklijke Bibliotheek (KB) haar 200-jarig jubileum met de tentoonstelling *Het Wonderbaarlijk Alfabet*.

De KB zal niet alleen haar beroemdste, oudste en zeldzaamste publicaties en handschriften tonen, maar ook de meest curieuze en onverwachte. Als nationale bibliotheek heeft de KB gekozen voor een locatie met een landelijke uitstraling: de Nieuwe Kerk te Amsterdam. Hier creëert de KB een labirynthische 'boekenstad' van 26 bouwwerken, voor elke letter van het alfabet één. In elk bouwwerk wordt een aparte wereld geschapen, gerelateerd aan een thema dat uit de onnoemelijk diverse KB-collectie is geselecteerd. Zo zullen bij de M vele prachtige handschriften met illuminaties van de Madonna getoond worden. Bij de O van 'Oranje boven' komt de rijke Oranje-Nassaucollectie aan bod en bij de W van 'Winnetou' staan oude en nieuwe kinderboeken centraal. Er worden ook kaarten tentoongesteld. Tijdens de rondgang door de 'boekenstad' komt de bezoeker diverse malen door een reusachtige boekenkast van veertig meter lang en negen meter hoog en breed. Hier worden de taken van de KB als hoedster van ons culturele erfgoed belicht. De bezoeker doorkruist deze 'kast' ook op hoogte en ziet dan neer op de stad van *Het Wonderbaarlijk Alfabet*. Nog nooit werd er in de Nieuwe Kerk zo'n groot en hoog bouwwerk gebouwd.

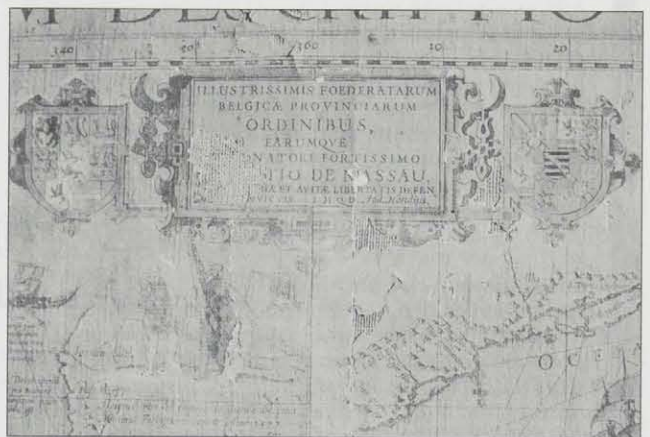
Informatietechnologie en automatisering zijn twee belangrijke pijlers waarop het werk van de KB berust. Deze zullen dan ook ruimschoots aandacht krijgen in *Het Wonderbaarlijk Alfabet* en daarmee de tentoonstelling een extra dimensie geven. Zo kan de bezoeker via een beeldscherm 'bladeren' in zeldzame oude boeken, waarvan anders maar één bladzijde in een vitrine te zien zou zijn.

Voor meer informatie kan contact worden opgenomen met de Koninklijke Bibliotheek, contactpersoon Liesbeth Rusch, Prins Willem-Alexanderhof 5, Den Haag, telefoon: 070-3140217, fax: 070-3140651 of e-mail: liesbeth.rusch@konbib.nl

Research fellowships 1999-2000 van de John Carter Brown Library

De John Carter Brown Library, een onafhankelijk onderzoeksinstituut op het gebied van geschiedenis en humaniora gesitueerd op de campus van de Brown University, gaat ongeveer 25 'Research fellowships' toekennen voor de periode van 1 juni 1999 tot 31 mei 2000. Er wordt onderscheid gemaakt tussen 'Short-term fellowships' voor twee tot vier maanden met een stipendium van \$ 1,100 per maand en 'Long-term fellowships' voor vijf maanden met een stipendium van \$ 2,800 per maand. De Short-term fellowships staan ook open voor onderzoekers afkomstig van buiten de Verenigde Staten.

Het onderzoek van de John Carter Brown Library concentreert zich op de geschiedenis van het westelijk halfrond gedurende de koloniale periode (ca. 1492-1825), met nadruk op de Europese ontdekkingen, exploratie, vestiging en ont-

Detail van de wandkaart van de wereld door Jodocus Hondius, 1603.

wikkeling van Amerika. Ook de Afrikaanse bijdrage aan de ontwikkeling van het continent en de relaties van Europa met de 'Nieuwe Wereld' zijn speerpunten. De fellowships dienen op deze onderzoeksdoelen aan te sluiten. Overigens bestaan er ook thematische beperkingen. Zo is bijvoorbeeld de 'Jeannette D. Black Memorial Fellowship' uitsluitend bedoeld voor het onderzoek op het vakgebied van de geschiedenis van de kartografie.

Inschrijfformulieren kunnen worden verkregen bij de Director, John Carter Brown Library, Box 1894, Providence, RI 02912, United States. De formulieren kunnen ook per e-mail aangevraagd worden onder het adres:

JCBL_Fellowships@brown.edu. Aanvragen dienen voor 15 januari 1999 binnen te zijn. Website: http://www.brown.edu/Facilities/John_Carter_Brown_Library

Tentoonstelling Rijksarchief in Gelderland

Het Rijksarchief in Gelderland heeft een tentoonstelling ingericht over de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648), het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) en de Vrede van Münster (1648). In enkele vitrines is een selectie uit het overvloedige materiaal uit de bibliotheek en archieven geëxposeerd.

Gelderland speelde in het tijdperk 1568-1648 op twee fronten een belangrijke rol. Op de eerste plaats vonden op het gewestelijke territorium tijdens de Tachtigjarige Oorlog voortdurend veldslagen plaats tussen Spanjaarden en het Staatse leger onder leiding van achtereenvolgens Willem van Oranje, zijn zonen Maurits en Frederik Hendrik en hun neef Ernst Casimir graaf van Nassau. Hun vijand was de natuurlijke vorst, de katholieke Filips II, heerser over de Habsburgse Nederlanden en tevens koning van Spanje. De 'rebellens' uit het noorden behaalden met 'guerillatechnieken' telkens opnieuw successen. De militaire veldslagen maakten deel uit van wat nog steeds als 'De opstand' bekend staat: verzet tegen een bestuurlijke centralisering vanuit Spanje en een strenge vervolging van de protestanten, hetgeen leidde tot een onafhankelijkheidsoorlog.

Omdat Gelderland een (voormalig) hertogdom was en in de vergadering van de Staten-Generaal daarom als eerste gewest werd genoemd, ondertekende Bartolt van Gent (circa 1570-1650) - heer van Bommel en de Tielerwaarden, raad en rekenmeester van Gelderland - als belangrijkste Gelderse onderhandelaar ook als eerste het vredetraktaat in 1648, na moeizaam verlopen vredesonderhandelingen.

Natuurlijk werd er gedurende de Tachtigjarige Oorlog niet dagelijks gevochten. Toch voelden de inwoners wel dagelijks oorlogsdreiging, zeker toen tijdens de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) vele Europese staten bij het conflict betrokken raakten. In die tijd publiceerde men talloze - vaak geïllustreerde - pamfletten met niets verhullende afbeeldingen over wrede aspecten van de strijd, zoals de belegeringen van steden, de executie van landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt en het ophangen van Gilles van Ledenberch, de Utrechtse secretaris. Daarnaast verschenen strijdzangen, anekdotenverzamelingen en andere moppenpublicaties. Historisch bewuste burgers als de Muidense drost Pieter Cornelisz. Hooft en de Deventenaar Jacobus Revius schreven deze liederen, terwijl anderen zoals Aernout van Overbeke de moppen en anekdoten optekenden. Hierdoor waren niet alleen hun tijdgenoten in staat uiting aan hun gevoelens te geven, maar kan ook het hedendaagse publiek er nu nog kennis van nemen.

De tentoonstelling *De vrede van Münster, 1648 - 'De geboortekarte van de Republiek der Verenigde Nederlanden'* bevindt zich in het Rijksarchief in Gelderland, Markt 1 te Arnhem. Het archief is met uitzondering van de maandag dagelijks geopend van 9.00-17.00 uur. Nadere informatie over de tentoonstelling is tijdens kantooruren te verkrijgen bij Marcel Kok, Wanita Resida of Pieter van Wissing, telefoon: 026-4420148.

GO-cursus beschrijven visuele documenten en museale voorwerpen

Op 5 oktober 1998 start bij de Stichting Gemeenschappelijke Opleiding (GO) in Den Haag de vernieuwde cursus *Beschrijven van visuele documenten en museale voorwerpen; catalogusbouw en ontsluiting*. In deze cursus verwerken de deelnemers inzicht in het vastleggen en ontsluiten

van beheersgegevens en inhoudelijke gegevens van museale voorwerpen, tekeningen, prenten, kaarten, foto's, audiovisuele middelen etcetera.

Het programma bestaat uit de volgende onderdelen:

- De informatiebehoefte: Wie hebben behoefte aan informatie? Wat willen zij weten? Gegevens ten behoeve van beheer en gegevens ten behoeve van informatieoverdracht.
- Inleiding tot het beschrijven: algemene regels, enkele veel toegepaste beschrijvingsmethoden.
- Gebruik van de ISBD-methode, de Basisregistratie en de Historische Voorwerp Kaart voor het vastleggen van gegevens.
- Inhoudelijke ontsluiting van visuele documenten en museale voorwerpen: gebruik van classificaties en wordsystemen; pre- en postcoördinatie.
- Catalogusbouw: presentatie van de beheers- en documentgegevens.
- Informatiesystemen (onder andere manuele systemen, geautomatiseerde systemen, beeldopslag).
- Gebruikersinstructie.

De lessen worden gegeven in de vorm van hoorcolleges, afgewisseld met oefeningen in het beschrijven van documenten en het raadplegen van externe databestanden. Aan de cursus is huiswerk verbonden in de vorm van oefeningen in het beschrijven van visuele documenten en museale voorwerpen en de bestudering van literatuur. De cursus beslaat in totaal 35 contacturen (zeven lesdagen, één dag per week). Voor nadere informatie en een inschrijfformulier kan contact worden opgenomen met: Stichting GO, Celebesstraat 89, 2585 TG Den Haag, telefoon: 070-3512380, fax: 070-3549789, e-mail: info@stichting-go.nl, website: www.stichting-go.nl

Studiedag over de Robles-atlassen

Op dinsdag 27 oktober a.s. zal de presentatie plaatsvinden van de Robles-atlassen: vestingbouwkundige plattegronden uit de Nederlanden en het verslag van een veldtocht in Friesland in 1572. De eerste versie van deze manuscriptatlas werd ontdekt in het Staatsarchief te Dresden. Later werd een tweede versie gevonden in de universiteitsbibliotheek te Austin (Texas). Er werd besloten tot een facsimile-uitgave met een wetenschappelijke verantwoording. Bij de voorintekening bleek de belangstelling dermate groot, dat gekozen kon worden voor een oplage van 450 exemplaren.

Ter gelegenheid van de verschijning wordt op 27 oktober a.s. een congres georganiseerd in het auditorium van het Aegoncomplex te Leeuwarden.

De sprekers en de (voorlopige) titels van hun inleiding zijn:

- dr. Ch. van den Heuvel: *Drie Robles-atlassen en het verzamelen van vestingbouwkundige tekeningen in Europa in de tweede helft van de zestiende eeuw*;
- drs M. Schroor: *De atlas in het kader van de Friese geschiedenis*;
- drs. K. Huisman: *Een historische atlas op CD-ROM, incl. demonstratie*;
- dr. G.J. de Langen: *Historisch kaartmateriaal als bron voor archeologisch onderzoek*;
- prof. dr. S. Groenveld: *1572 Friesland als strijdtonel van de Opstand*.

Prof. dr. K. van Berkel zal als dagvoorzitter optreden. Aansluitend aan het congres zal in het Rijksarchief de tentoonstelling over de Robles-atlassen worden geopend.

Noteert u alvast deze datum. In het volgende nummer van *Caert-Thresoor* zullen exactere aankondigingen worden gedaan.

Voor nadere informatie kunt u contact opnemen met Siem van der Woude of Barteld de Vries van het Rijksarchief in Friesland, Postbus 97, 8900 AB Leeuwarden.

Tel. 058-2127103. Fax 058-2136854.

E-mail: rijksarg@euronet.nl

Zie ook de Web-site: <http://www.euronet.nl/users/rijksarg/>

ASHER Rare Books

A division of A. Asher & Co. B.V.

**FINE & RARE BOOKS
EARLY VOYAGES - TRAVELS
CARTOGRAPHY - ATLASES
NAVIGATION - MAPS**

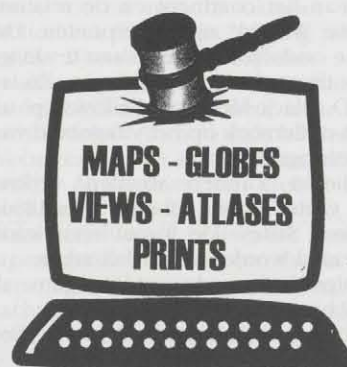
Just published:

Catalogus 28. Rare and important books and
atlases including some maps

Still available and free on request:

Catalogus 27. Atlases, Books, Maps and Prints.

Visiting address: Zeeweg 264, NL-1971 HJ IJmuiden, The Netherlands
Correspondence: P.O. Box 258, NL-1970 AG IJmuiden, The Netherlands
Telephone: +31 (0)255 523839 Facsimile +31 (0)255 510352
E-mail: Asher@Euronet.nl. Internet: www.asherbooks.com.

PAULUS SWAEN

5th INTERNET MAP-AUCTION

OCTOBER 24 - NOVEMBER 3

www.swaen.com

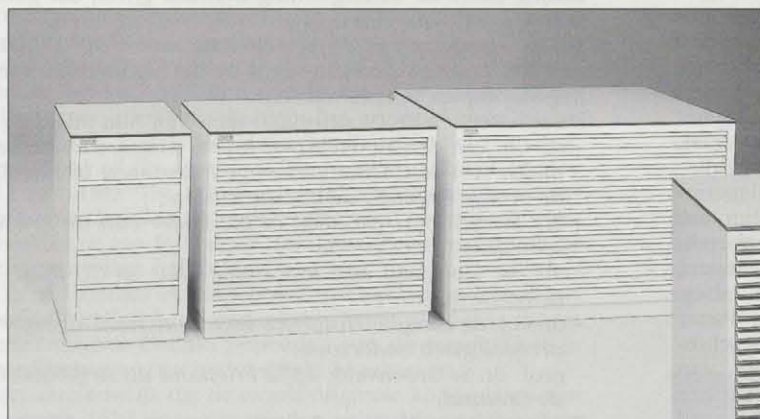
Email: paulus@swaen.com

TEL +31 (495) 599050

FAX +31 (495) 599051

POB 129 - 5590 AC HEEZE

The Netherlands

SPECIALIST IN OPBERGSYSTEMEN

CROON

Croon BV

Industrieweg 38, P.O. Box 151, 3640 AD Mijdrecht
(The Netherlands)

Afdeling verkoop: tel. nr. 0297 - 231919

fax. nr. 0297 - 231910

Croon is als fabrikant gespecialiseerd in de productie van metalen geëpoxeerde ladenkasten die in vele maatvoeringen leverbaar zijn. Door deze volledige epoxy coating worden kostbaarheden niet aangetast.

Met name de zogenaamde HO ladenkasten zijn geschikt voor de berging van kaarten etc. en leverbaar vanaf een nuttig formaat van 35 x 62 cm tot en met 155 x 115 cm, nuttige hoogte 15 mm.

Vraag vrijblijvend inlichtingen bij de fabriek te Mijdrecht.

Besprekingen

Prospecten van Rotterdam : gezichten op de stad, 1500-2000 / P. Ratsma. - Rotterdam : Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam, 1997. - 2 delen : tekstboek 150 blz. en 25 reproducties op 70 bladen, losbladig in portefeuille. - Uitgegeven in samenwerking met Canaletto, Alphen aan den Rijn. - ISBN 90-6469-715-9. - f. 325,-.

Niet de plattegrond is de eerste kennismaking met de stad in werkelijkheid, maar het gezicht op de stad', schrijft de directeur van het Historisch Museum Rotterdam, C.O.A. Schimmelpenninck van der Oije, in het voorwoord van Ratsma's nieuwste publicatie die hij na zijn pensionering heeft kunnen voltooien. Dat is natuurlijk net hoe je het bekijkt, maar Piet Ratsma had de plattegronden van Rotterdam al beschreven in 1984 in deel 2 van de reeks historische plattegronden van Nederlandse steden (zie voor bespreking hiervan *Caert-Thresoor* 4(1985)3, blz. 56) en is sindsdien altijd al van plan geweest een facsimile-uitgave van de belangrijkste prospecten van Rotterdam te publiceren, vergezeld van een toelichtende tekst. Maar wat is nu precies een prospect, behalve 'een stad in één oogopslag', zoals in de titel van het eerste hoofdstuk staat? Ratsma laat over de definiëring geen misverstanden bestaan en bakent nauwgezet zijn onderwerp af, eigen inzichten afzettend tegen gangbare typologieën uit de literatuur van Fauser en Koeman. Waar komt het begrip 'prospect' op neer? Een prospect is een type stadsgezicht dat een perspectivisch gezicht op de stad laat zien. Zodra we een stad zien van bovenaf onder een hoek van negentig graden is er sprake van een plattegrond.

Voor deze publicatie worden naast 'prospect' de begrippen 'profiel', 'cavalierperspectief', 'vogelvluchtperspectief' en 'panorama' afzonderlijk gedefinieerd. Maar dan volgt een opmerkelijke uitspraak (blz. 4): 'Met het begrip plattegrond verlaten we het terrein van de stadsgezichten en komen we op dat van de kartografie'. Hier spreekt naar mijn idee het voormalig hoofd van de Topografisch-Historische Atlas, die in allerlei opzicht onderscheid moet maken tussen 'kaarten' en 'prenten'. Koeman echter rekent plattegronden wel degelijk tot de stadsgezichten (samen met perspectivische afbeeldingen, profielen en panorama's),

waarbij al deze begrippen vallen onder 'stadskartografie'. De term 'vedute' die ook nog al eens gebruikt wordt, is volgens Ratsma hetzelfde als zijn omschrijving van een prospect. Het Nederlandse prospect heeft zijn ontstaan te danken aan de landschapschildering, die door toepassing van het centraalperspectief steeds realistischer werd en de kartografie die onder andere door driehoeksmeting steeds meer waarheidsgetrouwe kaarten ging opleveren.

De opzet van het werk is conform die van de Rotterdamse stadsplattegronden, maar dan wel met een afzonderlijk ingebonden tekstdeel en reproducties zo veel mogelijk op ware grootte. De invalshoek bij het onderzoek is enerzijds topografisch-iconografisch, waarbij het gaat om de verhouding tussen de ontwikkeling van het reële stadsbeeld en die welke op afbeeldingen staat weergegeven. Anderzijds is de invalshoek bibliografisch. De historische topografie wordt belicht in hoofdstuk 2, waarbij de ontwikkeling van het stadsbeeld van Rotterdam tussen 1500 en 1996 behandeld wordt. Vervolgens komen bibliografische aspecten aan bod. Hoofdstuk 3 geeft een overzicht van de prospecten van Rotterdam tussen de 16de en 20ste eeuw en laat het verband zien tussen de verschillende uitgaven door middel van 'genealogische overzichten'. Hoofdstuk 4 beschrijft de 25 facsimile's die in een kloeke map van 51 x 70 centimeter zijn bijgevoegd. De eerste is een gezicht van Braun & Hogenberg uit 1581, de laatste een schilderij uit 1990 van Hans van der Plas die dit in opdracht van het gemeentearchief heeft gemaakt. Dit laatste prospect laat een deel van de stad in één oogopslag zien, hetgeen fotografisch vanuit hetzelfde standpunt niet mogelijk geweest zou zijn. Juist vanwege de subjectieve visie is een dergelijk 'traditioneel' prospect waardevol. Hoofdstuk 5 is een repertorium van gedrukte prospecten van Rotterdam. Hierbij is het jaar 1800 de einddatum, onder meer in verband met de ambachtelijke vervaardigingstechnieken tot die tijd en de duidelijke samenhang tussen de 124 geregistreerde prospecten vanaf de 16de eeuw tot 1800. Het boek besluit met een uitvoerige literatuurlijst, een lijst van prenten waaruit prospecten in het repertorium zijn opgenomen en een register. Een Engelse samenvatting, zoals wel is opgeno-

men in het boek over de plattegronden ontbreekt. Het prospect kan vanuit diverse standpunten belicht worden: bibliografisch, historisch, iconografisch, kartografisch, topografisch en architectuur-historisch. Hoewel het bibliografisch aspect een centrale plaats heeft, worden de andere aspecten niet verwaarloosd, hetgeen iets zegt over de brede kennis van de auteur. Op systematische wijze wordt de lezer door de tekst geleid. Er is royaal gebruik gemaakt van vet gedrukte tussenkopjes en vet gedrukte termen in de tekst zelf, waardoor gemakkelijk iets op te zoeken is. De verwijzingen vanuit de tekst naar de afbeeldingen, naar het repertorium en de facsimile's zijn volstrekt helder. In de inhoudsopgave staan de titels van de facsimile's en die uit het repertorium inclusief jaartallen overzichtelijk naast elkaar. De 174 illustraties in de tekst zijn goed gerangschikt, hetgeen onnodig geblader voorkomt. Slechts drie illustraties zijn over twee bladzijden afgebeeld. De rest is zodanig verkleind, dat ze op één pagina staan. Dat is vast wel eens lastig geweest met de vaak langgerekte prospecten en soms gaat dit dan ook ten koste van de leesbaarheid van de tekst op een afbeelding, maar over het algemeen zijn de illustraties helder en functioneel. Uit het notenapparaat blijkt ook weer het oog voor en kennis van het detail van de auteur.

Het hele werk leest plezierig en ademt structuur, helderheid en perfectie. Enkele (zet)fouten vallen hierbij dan ook in het niet, zoals de naam 'Bleau' op blz. 23 in plaats van 'Blau' en 'D'A-LILLY' (noot 149, blz. 97) in plaats van 'D'Ailly' en het in spiegelbeeld afgedrukt zijn van de plattegrond van Munro (blz. 25). Wel enigszins misleidend zijn soms de verwijzingen vanuit hoofdstuk 4 naar het aantal bladen waaruit de facsimile zou moeten bestaan. Dit aantal wordt voorafgegaan door de aanduiding: 'Reproductie:' met daarachter een getal. Bij de nummers 3, 7, 15 en 20 is dit niet duidelijk, want soms zijn er meer, soms minder bladen.

Dat het werk uitgevoerd is in de bekende groene kleur overeenkomstig de mappen van de stadsplattegronden ligt enigszins voor de hand. De band en omslag van de kaartenmap is gemaakt van balacron, hetgeen een houthoudend papier is met een spuitlaag er overheen. Het is vrij kwetsbaar en beschadigt snel. De kartonnen flappen van de facsimileband zijn dermate houthoudend, dat verbruining vrij snel optreedt. Ik heb als conservator in de loop der jaren al heel wat van dergelijke banden moeten laten opknappen, omdat de verzuring ook de kaarten kan aantasten. Ik heb voor dit soort zaken weliswaar een budget, maar het lijkt me zeker ook voor de particuliere eigenaar letterlijk zuur als je na verloop van tijd voor dit probleem komt te staan. Goedkoop is duurkoop. Met een andere kwaliteit materiaal is dit te voorkomen en de prijs zal niet extreem veel hoger uit hoeven te vallen, heb ik mij laten vertellen. Dit soort werken is het zeker waard.

Van Rotterdam beschikken we nu over een compleet overzicht van kaarten en prospecten. Wie een vergelijkbaar onderzoek zou willen doen voor een andere stad heeft aan dit werk een schitterend voorbeeld.

Lida Ruitinga

Historische Gemeente Atlas van Nederland / Productie, vormgeving en scans: Henno M. Zelis; Programma: ir. Frits Zelis. - [Z.pl.] : Nederlandse Genealogische Vereniging, afdeling Computergenealogie, [1996]. - CD-ROM. - Prijs leden: f. 30,-; niet-leden f. 40,- (excl. verzendkosten).

Voor zover mij bekend is dit de eerste volledige facsimile van een oude atlas, die op CD-ROM verschijnt. Direct rijst natuurlijk de vraag, of we bij een CD-ROM nog wel van een facsimile mogen spreken. Een facsimile hoort per definitie zo gelijk mogelijk te zijn aan het origineel, en we kunnen de digitale bestanden op een CD-ROM moeilijk zien als gelijk aan een oude kaart. Maar dat is wetenschappelijke haarkloverij. Ik houd het voorlopig maar op een CD-ROM facsimile.

De CD-ROM *Historische Gemeente Atlas van Nederland* bevat de ongeveer 1.200 kaartjes die in omstreeks 1870 door J. Kuijper vervaardigd zijn en uitgegeven werden door Hugo Suringar te Leeuwarden: de reeks staat bekend als de *Gemeenteatlas van Kuijper*. In hun (eveneens digitale) inleiding schrijven de auteurs: 'Deze CD-rom schijf bevat 1.197 digitale kaarten van gemeenten in Nederland tussen 1865 en 1869, ook wel bekend als de gemeente atlanten van Kuijper. Dat deze laatste benaming niet he-

lemaal juist is blijkt al uit het feit dat de atlas van Friesland door Bernh. Behrns is gemaakt'. Nee dus. Hieruit blijkt alleen dat bij de set kaarten of atlanten, die door de auteur gescand zijn (evenal bij de bekende 'witte' facsimile-reeks), het deel Friesland ontbrak en vervangen was door de *Zak-Atlas van Friesland in 36 Kaarten* (Franeke: Bernh. Behrns, 1861). Het is jammer dat ze zich dat niet gerealiseerd hebben, want nu hebben we te maken met een wat merkwaardige CD-ROM facsimile: Kuijpers gemeentekaarten van tien provincies, en Behrns' gemeentekaarten van Friesland. Ook voor de Friese gebruiker is het een gemis dat de gemeentekaarten van de Friese steden er nu niet bij zijn. Behrns plaatste de stadplattegronden slechts als bijkartjes op de kaart van de omringende gemeente, terwijl Kuijper van elke stedelijke gemeente wel een kaartje opnam (Kuijper had 45 kaartjes van Friesland, Behrns slechts 32, en daarbij 3 kaarten van de arrondissementen Leeuwarden, Sneek en Heerenveen, die ook op de CD-ROM geplaatst zijn). Het is te hopen dat als er ooit nog een tweede oplage komt, dit gemis aangevuld wordt (de Behrns-kaartjes mogen overigens best blijven staan, ze zien er door toevoeging van het gemeentewapen aardiger uit dan die van Kuijper).

In deze Windows-tijd is het verbazingwekkend dat het view-programma een DOS-programma is. Kennelijk verwachtten de producenten dat er door hun doelgroep - de genealogisch onderzoeker - nog veel 'oude' zo niet antieke computers gebruikt worden. Het programma schijnt zelfs te werken op een 286AT met slechts 350 Kb vrij geheugen.

Het programma kan natuurlijk wel in een DOS-venster onder Windows werken. Er is een eenvoudige installatieprocedure, waarbij 400 Kb op de harde schijf gezet wordt. Het hoeft niet, schrijven de programmeurs, maar het werkt wel sneller. Na het opstarten verschijnt een in vieren verdeeld scherm. Linksboven een venster met knoppen om kaarten naar de schijf te kopiëren, programma-informatie te krijgen en het programma te beëindigen. Rechts daarvan een kaart van Nederland, met één van de provincies gekleurd. Linksonder staat een lijst van provincies; met de cursortoetsen, de PageUp- en PageDown-toetsen of de muis scrollt men daardoor tot de gewenste provincie bereikt wordt. Geef Enter en er verschijnt een soortgelijke lijst met gemeentenamen, weliswaar op alfabet, maar niet helemaal (zie onder). Zoek de gewenste gemeente, geef Enter en de kaart verschijnt op het scherm. De eerste reactie is er een van schrik: een zeer onduidelijke kaart, waar niets op te zien is. Maar door middel van de Tab-toets kan men inzoomen, en dan krijgt men een goede, zelfs een uitstekende kaart te zien. Alle details zijn zichtbaar en leesbaar.

Men kan de kaart via het menuscherm naar de harde schijf kopiëren. Er wordt dan een pcx-bestand aangemaakt. Dit kan men met elk foto- of tekenprogramma bekijken en afdrukken. Ook dat levert een uitstekend resultaat op.

Het menuscherm, met zijn zeer beperkte muisgebruik, en de traagheid van het programma (ik test op mijn al wat oudere Pentium 75 met 32 Mb intern geheugen) leidt bij een doorgevoerde Windows-gebruiker al snel tot ergernis. Ik probeerde daarom met mijn favoriete foto-editingprogramma's (Micrografx Photo Magic 4.0a voor Windows 95, en ThumbsPlus 3.10) de kaarten te bekijken. Eerst lukte dat niet. De pcx-bestanden op de CD-ROM zijn uiteindelijk 'verborgen' door de extensie 'pcx' te wijzigen in 'kpx'. Met deze laatste extensie ingesteld is het geen enkel probleem de kaarten direct van de CD-ROM te bekijken, te bewerken, af te drukken en dergelijke. De door de auteur gebegigde afkortingen voor de gemeentenamen (acht posities) zijn gemakkelijk te begrijpen. Anders is er een lijst per provincie af te drukken door de bestanden met extensie 'mnu' (bij installatie op de harde schijf geplaatst) in een tekstverwerker in te lezen. Hier blijkt direct waarom de gemeentelijsten niet volledig alfabetisch zijn: er wordt op de afkortingen gealfabetiseerd. Bij Zuid Holland zien we daarom Nieuw-Helvoet (NW-HELV.KPX) verschijnen na Numansdorp (NUMANS.KPX), Oud-Alblas (O-ALBLAS.KPX) vóór Oegstgeest (OEGSTGST.KPX) enz.

Ondanks de wat kleine gebreken en het eenvoudige DOS-programma is deze CD-ROM zijn eveneens beperkte prijs meer dan waard.

Peter van der Krogt

Limburgse steden in kaart en prent / red. en samenst. Peter Dingemans, Régis de la Haye, Wim Hupperetz. - Maastricht :

Gemeentearchief ; Venlo : Limburgs Museum ; Maastricht : Rijksarchief in Limburg, 1998. – CD-ROM voor Windows. – ISBN 90-73363-13-7. – Prijs f 41,-.

Een tentoonstelling op je eigen computer, dat is in een notendop wat de CD-ROM *Limburgse steden in kaart en prent* levert. De uitgave is dan ook gemaakt naar aanleiding van de tentoonstelling *Stadsleven in Limburg (1350-1795)*, die eind 1997 in het Limburgs Museum te Venlo te zien was.

De basis van de CD-ROM wordt gevormd door 120 afbeeldingen (kaarten, prenten, tekeningen) in kleur van acht verschillende steden in Limburg, te weten Maastricht (35 afbeeldingen), Valkenburg (11), Sittard (8), Stevensweert (4), Roermond (19), Weert (7), Venlo (23) en Gennep (13). De beelden zijn op te roepen volgens stad, eeuw, collectie en trefwoord, verder heeft men de keuze tussen alleen kaarten, alleen prenten of alles. Dat betekent dat men bijvoorbeeld alle 17de-eeuwse kaarten achter elkaar kan zien, alle aquarellen, alle belegeringen, of alles wat uit de collectie van het Rijksarchief in Limburg is opgenomen.

Na de keuze verschijnt de eerste kaart, met daarbij summier informatie over maker, datering, techniek, formaat en collectie. Het beeldformaat is 640 x 480 pixel, waardoor bij een grotere monitor slechts een deel van het scherm gebruikt wordt. Met een knop 'Vergroot' krijgen we de afbeelding echter meer dan beeldvullend. De kwaliteit van de zo vergrote afbeelding is over het algemeen goed; vrijwel alle details zijn zichtbaar. Het is alleen jammer dat er geen verdere zoom-functie in zit en dat er geen mogelijkheid tot afdrukken is. Men een knop 'Beschrijving' krijgen we een uitgebreidere beschrijving, maar het beeld zijn we kwijt.

Deze beschrijvingen zijn ook heel beknopt, eigenlijk niet meer dan er in een toelichting bij een tentoongesteld object staat. In de meeste gevallen wordt een topografische beschrijving gegeven. Ook verschijnt de beschrijving in een vreselijke letter, geheel klein kapitaal: duidelijk is er hier een vormgever bezig geweest, bij wie leesbaarheid niet op de eerste plaats stond.

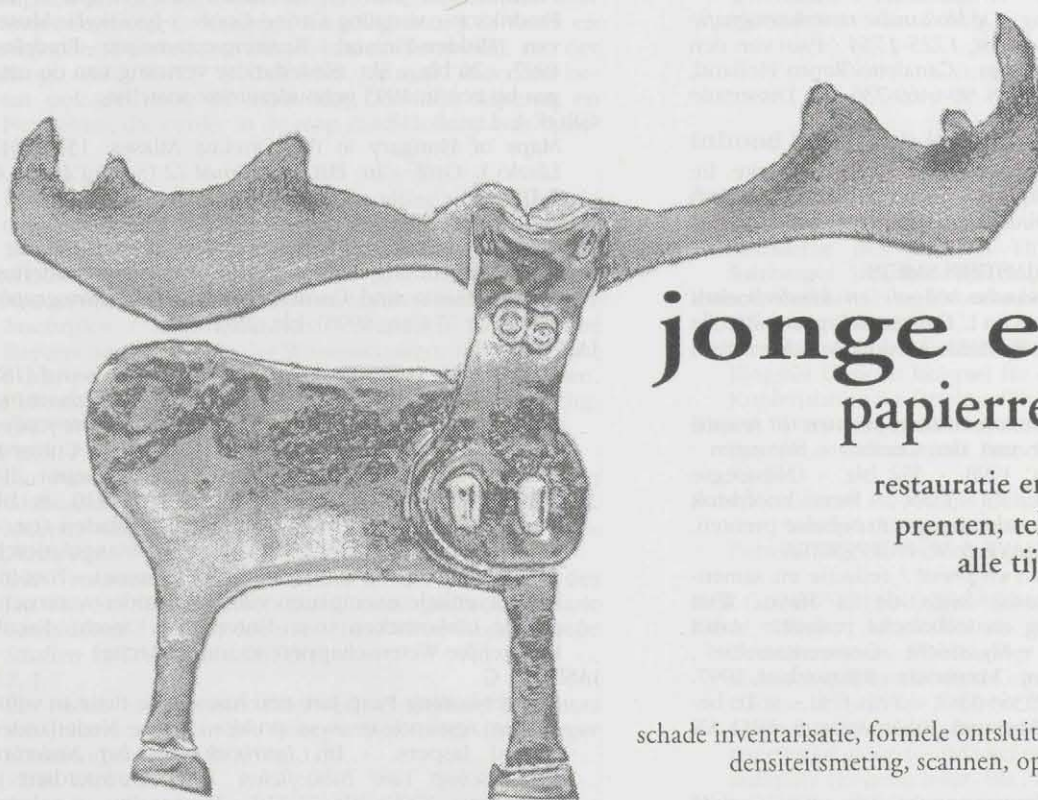
Er zijn nog twee extra's: 'Cartografie' en 'Gidsen'. Bij 'Cartografie' krijgt men een lezing van Régis de la Haye over de kartografie

van Limburg, geïllustreerd aan de hand van afbeeldingen. Wanneer je het als toehoorder bij een lezing zou horen, met de hele daarbij behorende entourage van een gebarende spreker, een kuchend publiek en een luidruchtige diaprojector, is het een zeer acceptabele tekst. Maar, op een CD-ROM is het niet voltooien van zinnen, het regelmatig tussengevoegde 'eh' en dergelijke storend. Eveneens storend zijn ook de fouten: gezegd wordt dat Van Deventer in het begin van de Tachtigjarige Oorlog zijn stadplattegronden tekende (hij deed dit ruwweg in de jaren 1550-1560, terwijl de Tachtigjarige Oorlog eerst in 1568 aanving), en ook dat commerciële kartografie geen kartografische waarde heeft, omdat de kaarten onbetrouwbaar zijn en alleen bedoeld waren om aan de muur te hangen. Dat is toch op z'n minst een zeer aanvechtbare stelling.

Bij 'Gidsen' krijgt men een gesproken rondleiding aan de hand van afbeeldingen van één van de steden (Maastricht, Roermond en Venlo). We zien een aantal prenten en tekeningen, met ertussen steeds een plattegrond van de stad, waarop de route die we 'lopen' met stippen wordt aangegeven. De 'gidsen' (Sef Derkx en Wim Hupperetz) lezen hun tekst wél op een professionele wijze.

De doelstelling van de CD-ROM wordt geformuleerd in de verantwoording: 'De CD-ROM *Limburgse steden in kaart en prent* wil een representatief overzicht geven van historische [bedoeld wordt: oude] kaarten, tekeningen en prenten van de Limburgse steden gedurende de zestiende tot en met de negentiende eeuw'. Deze doelstelling is wel bereikt, maar een kanttekening wil ik er toch wel bij plaatsen. Hoewel het er allemaal heel leuk uitziet en heel prettig werkt (ook zonder veel computerervaring moet iemand alles op deze CD-ROM kunnen zien), vraag ik me toch af wat de functie van zo'n CD-ROM is. Als naslagwerk is de informatie te summier gehouden en ik kan me nauwelijks voorstellen dat iemand achter zijn computer plaatjes gaat bekijken zoals je een 'coffee-table'boek bekijkt. En toch hoort deze CD-ROM wat betreft inhoud in deze laatste categorie thuis.

Peter van der Krogt

jonge eland papierrestauratie

restauratie en conservering van
prenten, tekeningen en foto's
alle tijden, alle formaten

schade inventarisatie, formele ontsluiting van (foto)collecties
densiteitsmeting, scannen, opslaan op andere media
conserveringskopieën

oude looiersstraat 65-67 1016 vh amsterdam t 020 623 79 89 f 020 420 31 38

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Inzendingen voor deze rubriek aan: dr. Peter van der Krogt, Universiteit Utrecht, FRW-Kartografie, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht, fax (015) 212 6063, e-mail: P.vanderKrogt@geog.uu.nl

ANDREWS, JOHN HARWOOD

What was a map? The lexicographers reply / John Harwood Andrews. In: *Cartographica* 33, 4 (Winter 1996): blz. 1-11

AUGUSTEIJN, JOOST

De steden van de Veluwe: Arnhem, Elburg, Harderwijk, Hattem, Wageningen alsmede Nijkerk en Staverden / beschreven door Joost Augusteijn; onder red. van A.H. Sijmons, J.W.H. Werner. - Lisse: De Stichting Historische Stadsplattegronden; etc., 1997. - (Historische plattegronden van Nederlandse steden; 8, Gelderland; bd. 01. - Tekstdl. (110 pp) en 26 losse krtbl. in portefeuille. - ISBN 90-6469-724-8.

BIDDICK, K.

The ABC of Ptolemy: Mapping the world with the alphabet / Kathleen Biddick. In: Sealy Gilles and Sylvia Tomash (eds.), *Text and Territory: Geographical imagination in the European middle ages*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1998, blz. 268-293.

BRINK, P. VAN DEN

'In een opslag van het oog': De Hollandse rivierkartografie en waterstaatszorg in opkomst, 1725-1754 / Paul van den Brink. - Alphen aan den Rijn: Canaletto/Repro Holland, 1998. - 293 blz. : ill. - ISBN 90-6469-736-1. - Dissertatie Utrecht.

BROECKE, M.P.R. VAN DEN

Unmasking a Forgery / Marcel P.R. van den Broecke. In: *Mercator's World* 3,3 (May/June 1998): blz. 46-49. - Betreft vervalsingen van Ortelius' kaarten van Amerika en Europa.

BUIJNSTERS, P.J., EN L. BUIJNSTERS-SMETS

Bibliografie van Nederlandse school- en kinderboeken 1700-1800 / P.J. Buijnsters en L. Buijnsters-Smets. - Zwolle: Waanders, cop. 1997. - P. 76-81: Aardrijkskunde en reisbeschrijving.

COELEN, P. VAN DER

De Schrift verbeeld: Oudtestamentische prenten uit renaissance en barok / Peter van der Coelen. - Nijmegen: Uitgeverij KU Nijmegen, 1998. - 352 blz. - (Nijmeegse Kunsthistorische Studies; V). - f 85,-. - Bevat hoofdstuk over Claes Jansz. Visscher als uitgever in bijbelse prenten.

DINGEMANS, P., R. DE LA HAYE & W. HUPPERETZ

Limburgse steden in kaart en prent / redactie en samenstelling: Peter Dingemans, Régis de la Haye, Wim Hupperetz; Vormgeving en technische realisatie: Arjan den Boer, AB_C media. - Maastricht: Gemeentearchief; Venlo: Limburgs Museum; Maastricht: Rijksarchief, 1997. - CD-ROM. - ISBN 90-73363-13-7. - Prijs f 41,-. - Te bestellen bij het Limburgs Museum, Julianastraat 3, 5911 AX Venlo.

DOCUMENTATION

La Documentation. Themanummer van het Comité français de cartographie. Bulletin N 154-155, Décembre 1997-Mars 1998. - Bevat artikelen over de documentaire informatie bij de Bibliothèque Nationale, de Archives nationales, het IGN en andere kartografische instellingen. Verder adressen en een gerubriceerde lijst met

Internetbronnen (w.o. Histoire de la Cartographie).

DULMEN, F. VAN, & P. TERPSTRA

Blaeu: De grote atlas van Europa / Samenstelling: Frank van Dulmen; Tekst: Pieter Terpstra. - Leeuwarden: Columns Books, [1997?]. - 32 blz. + 33 reproducties van kaarten. - ISBN 90-75604-01-7. - Bijgevoegd CD-ROM. - Inmiddels afgeprijsd verkrijgbaar (zonder CD-ROM)

EDSON, E.

Mapping Time and Space: How Medieval Mapmakers Viewed Their World / Evelyn Edson. - London: The British Library, 1997. - xii, 210 blz. : ill. - (The British Library Studies in Map History; Volume 1). - ISBN 0-7123-4535-3. - Prijs £ 40.

FORSTNER, G., & M. OEHLRI

Graphische Darstellungen der Untersuchungsergebnisse alter Karten und die Entwicklung der Verzerrungsgitter / Gustav Forstner und Markus Oehrli. - In: *Cartographica Helvetica* 17 (Jan. 1998): blz. 35-43.

FREDRIKSON, E.

Finland 500 jaar op de kaart van Europa / Erkki Fredrikson; vertaling Carine Cools. - Jyväskylä: Museum van Midden-Finland; Kaartenverzameling Fredrikson, 1997. - 26 blz. : ill. - Nederlandse vertaling van de catalogus bij een in 1993 gehouden tentoonstelling.

GROF, L. L.

Maps of Hungary in the Ortelius Atlases, 1570-1612 / László L. Gróf. - In: *IMCoS Journal* 72 (Spring 1998), blz. 7-18.

HEINZ, M., & C. REITER

'Asiae descriptio' und Jüngstes Gericht: Beispiel für die Zweitverwendung einer Kupferplatte von Ortelius / Markus Heinz und Cornelia Reiter. - In: *Cartographica Helvetica* 17 (Jan. 1998): blz. 25-31.

JANSSENS, F.

De kartering in België tijdens het Hollands bewind (1815-1830): De werking van de afdeling Militaire Verkenningen en een nauwkeurigheidanalyse van haar kaartencollectie / Freddy Janssens. - Proefschrift, Katholieke Universiteit Leuven, Faculteit Wetenschappen, academiejaar 1996-1997. - Drie delen: Tekst ([10], xii, iv, 410, ix blz.); Analyseplots voor de afzonderlijke kaartbladen (ca. 400 blz.); Illustraties, campagneoverzichten, triangulatieschetsen en analyseplots (88 pl. op groot formaat). - Niet in de handel, enkele exemplaren verspreid onder wetenschappelijke bibliotheken (o.a. Universiteit Utrecht, Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, kaartencollectie)

JASPERS, G.

Priester-koning Paap Jan, een historische fictie in vijftiende- en zestiende-eeuwse drukken in de Nederlanden / Gerard Jaspers. - In: *Jaarboek van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen* 1997 (Amsterdam: De Buitenkant, 1998): blz. 71-119. - Bespreekt o.a. ook kaarten van Ortelius en Mercator.

JONG, E. DE, & M. DOMINICUS VAN SOEST

Aardse paradijzen: de tuin in de Nederlandse kunst 15de tot 18de eeuw / Erik de Jong [en] Marleen Dominicus van Soest m.m.v. Willemien B. de Vries en Sara M. Wages. -

- Gent : Snoeck-Ducaju, 1996.- Tentoonstellingscatalogus. [Bevat o.a. kaarten van landgoederen].
- KADASTRALE ATLAS**
Delft / samenst. M. Claessens en R.F. Wybrands Marcussen. - Schoonhoven : Stichting Kadastrale Atlas Zuid-Holland ; Utrecht : Uitgeverij Matrijs, 1998. - 198 blz. + losse krtn. - (Kadastrale Atlas Zuid-Holland ; 5). - ISBN 90-5345-111-0.
- KADASTRALE ATLAS**
Epe en Oene / J. van Eck, K. van der Hoek, G. Kouwenhoven. - Velp : Stichting Werkgroep Kadastrale Atlas Gelderland, 1997. - (Kadastrale Atlas Gelderland 1832). - ISBN 90-71988-28-7.
- KADASTRALE ATLAS**
Ambt Hardenberg, Stad Hardenberg / [samenst./red.: H. Bordewijk ... et al.]. - Zwolle : Stichting Kadastrale Atlas Overijssel, 1996. - (Kadastrale Atlas Overijssel 1832 ; V). - ISBN 90-75097-06-9.
- KADASTRALE ATLAS**
Diever / red. M.A.W. Gerding... [et al.]. - Assen : Stichting Kadastrale Atlas van Drenthe 1832, 1997. - (Kadastrale Atlas van Drenthe 1832 ; 15).
- KLOOSTER, W.**
The Dutch in the Americas 1600 - 1800 / Wim Klooster. - Providence : John Carter Brown Library, 1997. - ISBN 0-916617-50-5 cloth; 0-916617-51-3 paper. - Begeleidend boek en catalogus van een tentoonstelling van prenten, kaarten en geïllustreerde boeken uit de John Carter Brown Library.
- KOEMAN, C., & J.C. VISSER**
De stadsplattegronden van Jacob van Deventer : Map 6 Nederland Gelderland. - Alphen aan den Rijn: Stichting tot bevordering van de uitgave van de plattegronden van Jacob van Deventer ; Canaletto ; 1998. - Portefeuille met de volgende inhoud: (1) Kaartbeschrijvingen Map 6 Nederland Gelderland / door R.C.M. Wientjes ... [et al.]; eindred. P.C.J. van der Krogt. - 18 tekstbladen; (2) Reproducties Map 6 Nederland Gelderland. - 27 bladen facsimile's. - ISBN 90-6469-729-9. - Prijs f 250,-. - Bijgevoegd is: De stadsplattegronden van Jacob van Deventer / C. Koeman & J.C. Visser. - Landsmeer: Robas ; Alphen aan den Rijn: Canaletto, 1992. - [16] blz. ; ill. - Met Voorwoord van C. Koeman, Inleiding door J.C. Visser en Algemene beschrijving van de kaarten door P.C.J. van der Krogt. - ISBN 90-72770-32-3. - NB. De map Gelderland bevat ook de tekst en kaart van Leerdam, Asperen en Heukelum, die eerder in de map Zuid-Holland was opgenomen.
- KRAACK, G.**
 Eine bisher unbekannte Kartensammlung in Flensburg / Gerhard Kraack. - In: *Cartographica Helvetica* 17 (Jan. 1998): blz. 20-24.
- KUNITZSCH, P.**
Neuzeitliche europäische Himmelsgloben mit arabischen Inschriften / Paul Kunitzsch. - München : Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1997. - 34 blz., 6 blz. pltn. - (Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte ; Jrg. 1997, Heft 4). - ISSN 0342-5991 / ISBN 3 7696 1592 1.
- MEURER, P.H.**
 Ein Mercator-Brief an Philipp Melancthon über seine Globuslieferung an Kaiser Karl V. im Jahre 1554 / Peter H. Meurer. - In: *Der Globusfreund* 45/46 (1998): blz. 187-196.
- MEURER, P.H.**
 Die 'Trevirensis Episcopatus Exactissima Descriptio' des Jan van Schilde: Analysen zur ältesten gedruckten Karte von Kurtrier / Peter H. Meurer. - In: *Trierer Geographische Studien* 16 (1997): blz. 285-300.
- MILZ, J.**
 Ein bisher unbekannter Briefwechsel Gerhard Mercators mit Johannes Vivianus / Joseph Milz. - In: *Duisburger Forschungen* 43 (1997): blz. 1-20.
- NEUT, R. VAN DER**
 Wereldbeelden [titel in inhoudsopgave: Globaal beschouwd: Antieke globes brachten hemel en aarde in kaart] / Tekst: Ruud van der Neut; Foto's: Jan Luijk. - In: *Residence Reizen* (maart 1998): blz. 21-24.
- POULS, H.C.**
De landmeter: Inleiding in de geschiedenis van de Nederlandse landmeetkunde van de Romeinse tot de Franse tijd / H.C. Pouls. - Alphen aan den Rijn: Canaletto/Repro Holland, 1997. - 368 blz. ; ill. - ISBN 90 6469 7256. - Bandtitel: De landmeter van de Romeinse tot de Franse tijd.
- STAL, K.**
Den Haag in kaart gebracht : 750 jaar groei in plattegronden uit het gemeentearchief / Kees Stal. - Den Haag: Sdu Uitgevers, 1998. - 160 blz. : ill. in kl. en z/w. - ISBN 90-12-08568-3. - Prijs f 49,50.
- TROMNAU, G.**
 Zum Erwerb des letzten (?) Briefwechsels Gerhard Mercators / Gernot Tromnau. - In: *Duisburger Forschungen* 43 (1997): blz. 21-22.
- VRIES, D. DE**
'Het kostte mij': 25 jaar aanwinsten van de Collectie Bodel Nijenhuis: Catalogus bij een tentoonstelling van oude atlanten, kaarten en prenten in de Leidse Universiteitsbibliotheek van 21 februari tot 9 april 1998 / samengesteld door Dirk de Vries. - Leiden: Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden, 1998. - 61 blz.: ill. - (Kleine publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek ; nr. 28).
- WATELET, M.**
Chemins impériaux & voies royales : Essai sur la cartographie et l'ingénierie routières en Wallonie au début du XIXe siècle / Marcel Watelet. - Namur : MET ; Bruxelles : Racine, 1998. - 264 blz. : ill. - (Monumenta Cartographica Walloniæ = Patrimoine Cartographique de Wallonie ; III). - ISBN 2-87386-126-6.
- ZANDVLIET, K.**
Mapping for Money: Maps, plans and topographic paintings and their role in Dutch overseas expansion during the 16th and 17th centuries / Kees Zandvliet. - Amsterdam: Batavian Lion International, 1998. - 328 blz. ill. - Dissertatie Rijksuniversiteit Leiden. - ISBN 90-6707-454-3. - Prijs f 85,-.
- ZÖGNER, L.**
Verzeichnis der Kartensammlungen in Deutschland / herausgegeben von Lothar Zögner ; bearbeitet von Gudrun Maurer. - 2., überarbeitete und erweiterte Auflage. - Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 1998. - ISBN 3-447-03966-3

Inhoud historisch-kartografische tijdschriften

- CARTOGRAPHICA HELVETICA** 17 (januar 1998)
 Frömelt, Hubert, en Michel Guisolan. Topographische Aufnahme des Kantons Thurgau von Johann Jakob Sulzberger, 1830 bis 1838 (blz. 3-17).
 Kraack, Gerhard. Eine bisher unbekannte Kartensammlung in Flensburg (blz. 20-24).
 Heinz, Markus, en Cornelia Reiter. 'Asiae descriptio' und Jüngstes Gericht: Beispiel für die Zweitverwendung einer Kupferplatte von Ortelius (blz. 25-31).
 Kupcik, Ivan. Handgezeichnete Kopie der Apian-Karte von Bayern des Dominicus Franciscus Calin (um 1661) (blz. 32-34).
 Forstner, Gustav, en Markus Oehrli. Graphische Darstellungen der Untersuchungsergebnisse alter Karten und die Entwicklung der Verzerrungsgitter (blz. 35-43).
- DER GLOBUSFREUND** No. 45/46 (Februar 1998, für 1997/98)
 Künzl, Ernst. Der Globus im Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz: Der bisher einzige komplette Himmelsglobus aus dem Griechisch-Römischen Altertum. (Duitse tekst, blz. 7-80) = The Globe in the "Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz": The only complete celestial globe found to-date from classical greco-roman antiquity (Engelse tekst, blz., 81-153).
 Helas, Philine. "Mundus in rotundo et pulcherrime depictus: nunquam sistens sed continuo volvens": Ephemere Globen in den Festinszenierungen des Italienischen Quattrocento (blz. 155-175).
 Finsterwalder, Rüdiger. Peter Apian als Autor der sogenannten "Ingolstädter Globusstreifen"? (blz. 177-186).

- Meurer, Peter H. Ein Mercator-Brief an Philipp Melanchton über seine Globuslieferung an Kaiser Karl V. im Jahre 1554 (blz. 187-196).
 Stadler, Leopold. Eine zweite Armillarsphäre von Christian Carl Schindler (blz. 197-206).
 Kummer, Werner. Liste alter und aussergewöhnlicher Globen im Bundesland Baden-Württemberg der Bundesrepublik Deutschland (blz. 207-226).

IMCoS JOURNAL No. 72 (Spring 1998)

- Gróf, László L. Maps of Hungary in the Ortelius Atlases, 1570-1612 (blz. 7-18).
 Deák, Antál András. Antecedents of the Map of Hungary by J.C. Müller (blz. 19-27).
 Dubravka, Mlinaric. The Croatian Contribution to 17th Century Central European Cartography (blz. 29-32).
 Kok, Hans. IMCoS Bulletin No. 2: Distinguishing Fake from Real (blz. 35-38).
 Shirley, Rodney. Three Sixteenth Century Italian Atlases: from the former Austro-Hungarian Empire (blz. 39-43).
 Batten, Kit. Tidbits and Snippets (John Seller, George Bickham, Emanuel Bowen, Robert Kearsley Dawson) (blz. 45-47).

MERCATOR'S WORLD vol. 3, no. 2 (March/April 1998)

- Warren, Bill. A Length in Time (blz. 12-13).
 Cowan, James. Meditations on Mapping (blz. 16-17).
 Hairr, John. Thomas Nairne: Unsung Explorer of the Southeast (blz. 18-25).
 Cambias, James L. Strange New Worlds (blz. 26-31).
 Braun, Elisabeth. African Bestiaries (blz. 32-37).
 Longenbaugh, Dee. The Cold Race to Chart Alaska (blz. 38-45).
 Bryant, John, with Scottie Bryant Barnes. Surveying the Rio Grande (blz. 46-51).
 Batten, Kit. History on a Postcard (blz. 52-57).
 Molett, William E. Due North? Byrd's Disputed Flight to the Pole (blz. 58-63).
 Pravda, Jan. The Oldest-Known Map (blz. 82).

MERCATOR'S WORLD vol. 3, no. 3 (May/June 1998)

- Humboldt, Alexander von. Humboldt's Havana (blz. 14-15).
 Nelson, Derek. The Age of Unreason: Cartographic Blunders of the Fifteenth and Sixteenth Centuries (blz. 16-21).
 Woodward, David. Maps as Popular Prints (blz. 22-29).
 Welwood, Margaret. Reflections in Time: Arts meets History along a Canadian Trail (blz. 30-37).
 Brooks, Cheri. The Path of Khan (blz. 38-45).
 Broecke, Marcel P.R. van den. Unmasking a Forgery (blz. 46-49).
 Kelly, James. Once a Pirate (blz. 50-57).
 Heckrotte, Warren. There's Gold on Them Thar Maps! (blz. 58-63).

Nog leverbaar:

Enkele complete jaargangen en losse nrs. van
Caert-Thresoor en het register 1982-1996.

Caert-Thresoor

Postbus 68
 2400 AB Alphen aan den Rijn
 Telefoon 0172 - 44 46 67

verschenen:

Abraham Ortelius (1527-1598)

Aartsvader van onze atlas

Catalogus bij de gelijknamige tentoon-
 stelling in de Universiteitsbibliotheek
 Amsterdam, ter herdenking van het
 400ste sterfjaar van Abraham Ortelius
 1598-1998.

door Jan Werner

f 32,50

Canaletto, Postbus 68, 2400 AB
 Alphen aan den Rijn
 Telefoon 0172-444667
 Fax 0172-440209

Heruitgave in facsimile van de
 "Chorografische kaart van de Oostenrijkse Nederlanden"
 door Jean-Baptiste de Bouge - 1786

Een kaart van het huidige België en Luxemburg in 16 bladen,
 gebaseerd op de Kabinetskaart van Ferraris.

Een prospectus wordt u toegezonden op eenvoudig verzoek.

Uitgeverij Facsimile, Gez. Lovelingstraat 6, B-9000 Gent
 tel: +32 9 233 01 86 fax: +32 9 224 02 77 e-mail: facsimile@skynet.be

P.J. KIPP

RESTAURATIE-ATELIER

Abstederdijk 309
3582 BL Utrecht
Telefoon (030) 251 6010

Conservering van kaarten met behoud van authenticiteit
Verzorging van grote formaten, inclusief passepartout en lijstwerk
Tentoonstellingsgereed maken van kaarten voor opstellingen
Vervaardigen van zuurvrije dozen voor de kaartenverzameling
Restauratie van atlanten, reisverslagen en dergelijke

antiquariaat DE RIJZENDE ZON

Poststraat 8, 5038 DH Tilburg

Tel.: 013-5360337

Fax: 013-5361450

Internet: <http://www.nvva.nl>

Geopend: dinsdag t/m zaterdag 12-17 uur

Brabantica
Scandinavica
Nabije Oosten
Verre Oosten

Niet-westerse Boeken
Reizen

Anthropologie

Speciaal voor atlanten 1840-1940
cat. 37: Scandinavia-Arctica

JEZET INTERNATIONAL BvBA

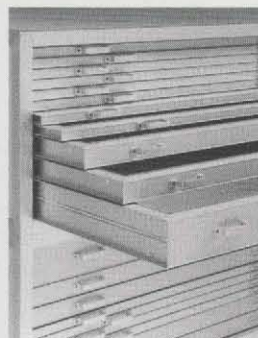
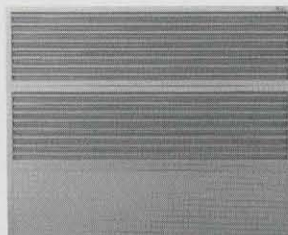
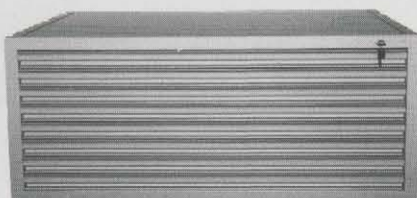
CONSERVATION ENGINEERS

"PLANORAMA"® Archiefkasten en -modules.

- Deze archiefkasten en -modules worden geproduceerd van onderhoudsvrij, geanodiseerd aluminium, in elke breedtemaat (max. 6 mtr.), dieptemaat (max. 2.5 mtr.) en hoogtemaat!
- De laden van deze kasten en modules zijn verkrijgbaar in de hoogtematen: **10, 20, 30, 42, 53, 64, 75, 86, 97, 108, 119, 130, 174, 218, 262, 306, 350, 526** en 570 mm. Voor meer informatie hierover kunt U contact met ons opnemen.
- Ook voor de bodems van deze laden kunt U een keuze maken uit diverse diktes en inerte materialen.

Verkoopadres:

SIMBA ALUMINIUM B.V. - Postbus 235 - 4730 AE OUDENBOSCH
Telefoon 0165-320242/44 - Fax 0165-320262

Voor iedere historicus, kartograaf en antiquaar twee onmisbare naslagwerken

The Atlas Blaeu-Van der Hem of the Austrian National Library

Redactiecommissie: Günter Schilder, Bernard Aikema en Peter van der Krogt.
Geïllustreerde en geannoteerde catalogus. 5 delen. 28 x 20 cm. Gebonden in linnen. Per deel c. 500 afbeeldingen in zwart-wit en 16 in kleur. ISBN (set) 90 6194 258 6
Complete catalogus van een van de grootste en mooiste verzamelatlassen, samengesteld door Laurens van der Hem (1621-1678) en thans in de Österreichische Nationalbibliothek in Wenen.

De vijfdelige catalogus bevat afbeeldingen van alle bladen in de atlas, met kartografische en kunsthistorische beschrijvingen door Peter van der Krogt en Erlend de Groot:

- I. Spain, Portugal and France (vols 1-8). ISBN 90 6194 278 0. Verschenen in 1996
- II. Italy, Switzerland and the Netherlands (vols 9-17)
- III. British Isles, northern and eastern Europe (vols 18-24)
- IV. German Empire, Hungary and Greece, including Asia Minor (vols 25-34)
- V. Africa, Asia and America with the so-called secret atlas of the VOC (vols 35-46)

Prijs per deel: Hfl. 950,- (excl. BTW)
U tekent in op de gehele serie.

Koeman's Atlantes Neerlandici New and completely revised, illustrated edition

Edited by Peter van der Krogt.
Bibliografie van atlassen, gepubliceerd in de Nederlanden tot en met de 20ste eeuw. Alle gegraveerde titelpagina's en foliokaarten worden afgebeeld. Elk deel wordt voorzien van registers op kaart- en atlastitels en op persoonsnamen. 10 delen 23 x 31 cm. Gebonden in linnen.
ISBN(set) 90 6194 248 9.

Elk van de tien geplande delen bevat de bibliografie van een afgeronde groep atlassen:

- I. De Mercator-Hondius-Janssonius-atlassen.
ISBN 90 6194 268 3 - Met ca. 1000 afbeeldingen, ca. 650 blz.
Publicatie in 1997
- II. De Blaeu atlassen
- III. Ortelius' Theatrum Orbis Terrarum en andere atlassen uit de 16de en 17de eeuw
- IV. De Stedenboeken
- V. De samengestelde atlassen van Visscher, De Wit e.d.
- VI. Achttiende-eeuwse atlassen
- VII. Zeemansgidsen tot ca 1650
- VIII. Zeemansgidsen en zee-atlassen
- IX. De atlassen van de Van Keulens
- X. Negentiende- en twintigste-eeuwse atlassen

Deel I: Hfl. 750,- (excl. BTW)
U tekent in op de gehele serie.

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever.

Fondscatalogus wordt op aanvraag toegezonden en is ook te vinden op internet: <http://www.forum-hes.nl/hes.htm>.

H&S

HES Uitgevers BV
't Goy-Houten (Utr.)
Tel. (030) 601 1955
Fax (030) 601 1813
Email: Hesselink@forum-hes.nl

<http://www.forum-hes.nl/>